

**AFGANİSTAN'IN EKONOMİK KALKINMASI'NIN ÖNÜNDEKİ
ENGELLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ**

Abdul Karim AZİZİ

Yüksek Lisans Tezi

İktisat Anabilim Dalı

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Veli SIRIM

TEKİRDAĞ-2019

**T.C.
TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**AFGANİSTAN'IN EKONOMİK KALKINMASININ ÖNÜNDEKİ
ENGELLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ**

Abdul Karim AZİZİ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Veli SIRIM

TEKİRDAĞ-2019

AFGANİSTAN'IN EKONOMİK KALKINMASININ ÖNÜNDEKİ ENGELLER VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Abdul Karim AZİZİ

ÖZET

Bu çalışmada, ilk olarak Afganistan'ın genel ekonomik durumu gösterilecek ve ardından da Afganistan'ın ekonomik kalkınmasının önünde var olan engellerden bahsedilecektir. Örneğin, 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar, yaklaşık 150 yıl boyunca İngiltere'nin sömürge faaliyetlerine direnmiş ve her türlü yabancı etkiye kapalı kalmıştır. Son 35 yılda ise müdahale ve iç çatışmalar Afganistan'ın ekonomisini daha fazla tahrip etmiştir. 2001'den sonra ise ülkedeki istikrarsızlıktan dolayı yerli ve yabancı yatırımcılar ülkeye yatırım yapma konusunda isteksiz hale gelmiştir. Ülkenin siyasi istikrarsızlığı ve beraberinde artan Afganistan'ın güvenlik zafiyetleri neticesinde legal sektörler ekonomiden dışlanırken, uluslararası bağlamda illegal olan uyuşturucu üretimi gibi faaliyetler de yaygınlaşmıştır. Oysa ekonomik kalkınma için gerekli unsurlar olan yatırım ve üretim ancak güvenli bir çevrede gerçekleşebilir. Tüm bunların sonucunda ülke yolsuzluk içerisinde yaşamakta ve Afganistan ekonomisi zayıf kalmaya devam etmektedir. Çünkü yolsuzluk birçok yönden ekonomik büyümeyi yavaşlatır. Çalışmada bu konular incelendikten sonra ülkenin ekonomik kalkınması için bazı çözüm önerileri ortaya konulacaktır.

Anahtar kelimeler: Afganistan, Ekonomi, Kalkınma, Engeller, Çözüm Önerileri

OBSTACLES IN AFGHANISTAN'S ECONOMIC DEVELOPMENT AND SOME SUGGESTIONS FOR SOLUTION

Abdul Karim AZIZI

ABSTRACT

In this thesis, Afghanistan's current economic condition is analyzed. The obstacles for the development of Afghanistan in the past were mainly the resistance against the British colonialism that lasted for 150 years from 18th until the end of 19th Century, and the closed economy following the independence. Intervention and internal conflicts over the last 35 years have destroyed Afghanistan's economy further. Because of the increased instability in the country after 2001, the domestic and foreign investors in the country have been reluctant to invest in the country. Workers have begun to produce drugs because the country has not reached a level of stability and are not a regular economy. One of the obstacles is Afghanistan's insecurity. Because investment and production, which are elements of economic development, can only take place in a safe environment. So, Afghanistan's economy is still weak because the country is living in corruption. Corruption slows down economic growth in many ways. These issues are investigated in this research and at the end, some solutions for the development of the economy will be proposed.

Keywords: Afghanistan, Economic, Development, Obstacles, Solution Suggestion

ÖNSÖZ

Bu araştırma Afganistan'ın ekonomik kalkınmasını odak noktaya koymak suretiyle, ekonomik kalkınmasını engelleyen önleyicilerini belirlemek ve bunlara çözüm önerileri sunmaktır. Bununla beraber Afganistan'ın doğal kaynaklarının, coğrafi konumunun, insani ve maddi kaynaklarının ülkenin ekonomik kalkınması ve gelişmesi için optimum ve etkin kullanımı, ülkede bulunan tesisler ve kapasitelerini dikkate alarak çözüm önerileri sunmaktadır.

Öncelikle çalışma konusunun belirlenmesinde, kolaylaştırıcı katkıları ve önemli tavsiyeleriyle tezin sonlandırılmasına yardımcı olan tez danışmanım değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Veli SIRIM'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Bu arada Marmara Üniversitesi, Siyasi Bilimler Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı Prof. Dr. Alaeddin YALÇINKAYA tüm maddi ve manevi desteklerinden Çok müteşekkirim. Tüm eğitim hayatım boyunca tercihlerimde yanımda olan, beni destekleyen ve yüreklendiren, bugünlere gelmemde en büyük pay sahibi olan çok sevgili babama, anneme ve kardeşlerime teşekkür ederim. Son olarak da bu çalışmam boyunca desteklerini esirgemeyen bütün arkadaşlarıma da teşekkür borçluyum.

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar	Açıklamalar
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı
BM	Birleşmiş Milletler
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Projesi
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi hâsıla
ANSF	Afgan Ulusal Güvenlik Güçleri
ISAF	Uluslararası Güvenlik Destek Gücü
WB	Dünya Bankası
IMF	Uluslararası Para Fonu
CSO	Afganistan Merkezi İstatistik Kurumu
DAB	Afganistan Merkez Bankası
ADB	Asya kalkınma Bankası
CIA	Amerikan Merkezi İstihbarat Ajansı
MDG	Milenyum kalkınma Hedefleri
ANDS	Afganistan ulusal kalkınma stratejisi
AHDP	Afganistan Halk Demokratik Partisi
AGIT	Avrupa Güvenlik ve İş birliği Teşkilatı
RECCA	Afganistan Bölgesel İş birliği Konferansı
IWA	Afganistan Doğruluk Nöbeti
SIGAR	Afganistan'ın Yeniden İnşasını Denetleme Misyonu
EIA	ABD Enerji Enformasyon İdaresinin
USAID	Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Gelişim Ofisi
UNDP	BM Kalkınma Programı

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
SİMGELER VE KISALTMALAR	iii
GİRİŞ	1
1. BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
AFGANİSTAN YAKIN TARİHİ VE JEOPOLİTİĞİ.....	6
1.1. Afganistan'ın Yakın Tarihi.....	6
1.2. Jeo-Stratejik ve Jeo-Ekonomik Kavramları.....	11
1.3. Afganistan'ın Jeo-stratejisi	12
1.4. Afganistan'ın Jeo-Ekonomik Önemi	13
1.5. İklimi.....	14
1.6. Afganistan'ın Demografik Yapı	14
1.6.1. Nüfus Yapısı	16
1.6.2. Peştunlar	17
1.6.3. Tacikler.....	17
1.6.4. Hazaralar.....	18
1.6.5. Türkler	18
2. İKİNCİ BÖLÜM	19
AFGANİSTAN'IN EKONOMİSİ	19
2.1. İşsizlik Oranı.....	20
2.2. Afganistan'ın GSYİH'sı	23
2.3. İktisadi Büyüme Hızı	25
2.4. Enflasyon	26
2.5. Afganistan'ın Dış Ticaret Genel Durumu.....	27
2.5.1. Ticaret Ortakları	27
2.5.2. İhracat Ortakları.....	28
2.5.3. İthalat Ortakları.....	30
2.6. Sektörler.....	31

2.6.1. Tarım	31
2.6.2. Madencilik	32
2.6.3. Yasa Dışı Maddeler	34
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	38
AFGANİSTAN'IN EKONOMİK GELİŞMESİNİN ÖNÜNDEKİ	
POLİTİK ENGELLER	38
3.1. Savaş	38
3.1.2. Dış Müdahaleler	39
3.1.3. İç Çatışma	42
3.2. Siyasi İstikrarın Olmayışı	45
3.3. Güvensizlik	47
3.4. Yolsuzluk ve Rüşvet	50
4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	53
AFGANİSTAN'IN EKONOMİK KALKINMASI İÇİN ÇÖZÜM	
ÖNERİLERİ.....	53
4.1. SOSYO-EKONOMİK SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	
55	
4.1.1. Eğitim Sistemi	57
4.1.2. Alt yapı ve İnşaat Sektörü	60
4.1.3. Sanayi Sektörü	62
4.1.4. Hizmetler Sektörü.....	64
4.1.5. Bankacılık ve Finans	65
4.1.6. Bilgi Teknolojisi	66
4.2. Güvenlik Sorununa Yönelik Alınması Gereken Önlemler	67
4.2.1. Sürdürülebilir Bir Barışın Sağlanması.....	70
4.2.2. Ülkeden Göçün Durdurulması.....	71
4.3. Dış Yardım ve Yatırım Kaynak Sorununun Çözülmesi	72
4.3.1. Afganistan Hükümeti'nin Yapması Gerekenler	74
4.3.2. Dış Dünyadan Sağlanan Destekler	74
4.4. Yolsuzlukla Mücadele	75
4.5. Doğal Kaynakların Etkin Kullanımı	78
4.6. Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Kalkınması	81
4.7. Ticaret ve Taşımacılık Sektörü	87

4.7.1	Gümrük ve vergi reformları.....	88
4.7.2.	Altyapı geliştirme çalışmaları.....	90
4.7.3.	Yönetim reformu ve özel sektörün güçlendirilmesi	90
4.7.4.	Güvenliğin sağlanması	91
4.8.	İşgücü Sektörü	91
4.9.	Yasadışı Maddelerin Üretimiyle Mücadele	94
SONUÇ.....		95
KAYNAKÇA.....		99

TABLOLAR

Tablo 1: Afganistan'ın Yoksulluk ve Sosyal Bilgiler Tablosu	16
Tablo 2: Afganistan'ın Ekonomisi	20
Tablo 3: Afganistan'ın İşsizlik Oranı	21
Tablo 4: Afganistan'ın GSYİH Büyümesi ve Tahminleri.....	23
Tablo 5: Yıllara Göre Afganistan GSYİH'si (milyar \$).....	23
Tablo 6: Afganistan'ın İktisadi Büyüme Hızı 2001-2016.....	25
Tablo 7: Afganistan'ın Enflasyonu.....	26
Tablo 8: Afganistan'ın SSCB'ye Yapılmış olan İhracat.....	28
Tablo 9: Afganistan'ın SSCB'den Yaptığı İthalat	28
Tablo 10: Afganistan'ın İthalatı (USD milyon \$)	31
Tablo 11: Afganistan Çimento Üretimi (bin ton).....	32
Tablo 12: Yıllara göre Madencilik Üretimi Değeri AFN Milyon.....	33
Tablo 13: Sovyet Asker Yardımları (milyon ruble), 1980-1989	40
Tablo 14: Afganistan Sektörlerinin Faaliyetler.....	54
Tablo 15: Afganistan'ın Toplam Milli geliri ve Dış yardım ve Tahminleri	73
Tablo 16: 2012 Yılında Devlet Bütçesine Yapılmış Olan Destekler	73

GRAFİKLER

Grafik 1: Afganistan'ın İşsizlik Oranı.....	21
Grafik 2: Yıllara Göre Afganistan GSYH'si (milyar ABD \$).....	24
Grafik 3: Afganistan'ın kişi başına düşen GSYİH	24
Grafik 4: Afganistan'ın İktisadi Büyüme Hızı 2001- 2016	26
Grafik 5: Afganistan'ın Enflasyon Oranı	27
Grafik 6: Afganistan'ın İhracat Ortakları 2013.....	28
Grafik 7: Afganistan'ın İhracat Ortakları 1990.....	29
Grafik 8: Afganistan'ın İhracatı	30
Grafik 9: Afganistan'ın İthalat Ortakları 1990 yılı.....	30
Grafik 10: Yıllara göre madencilik üretim % değeri AFN Milyon	33

GİRİŞ

Afganistan Ortadoğu ve Uzakdoğu arasında bir köprü ve geçiş yeri olarak Rusya'nın sıcak denizlere inen yolu üzerinde bulunmaktadır (Çopur, 2013). 1950'li yıllarda Afganistan'ın ekonomik kalkınması için ABD, SSCB, İran ve Basra Körfezi'ne kıyısı olan ülkeler tarafından bazı destekler verilmiştir. Ancak bütün bu büyüme ve gelişmeler 1979 yılında başlayan savaşlardan dolayı etkin bir şekilde kullanılamamıştır. Ayrıca SSCB'nin işgali, ülkeyi politik ve ekonomik olarak daha da bağımlı hale getirmiştir (Akkurt, 2014: 26).

SSCB işgalinden hemen sonra meydana gelen savaşlar, dini ve etnik çatışmalar Afganistan'ın ekonomisini olumsuz etkilemiş ve kişi başına düşen milli gelir azalmaya başlamıştır. Bunun nedeni ise 1979 yılında başlayan savaşlar olmuş ve bu savaşlar ülkede üretimi durdurmuştur. Bununla beraber 1999 yılına gelindiğinde 1979 yılına oranla kişi başına düşen gelirin %50 azaldığı görülmüştür. Sovyet işgaline karşı mücadele vermek amacıyla gereken paranın sağlanması için bölgeye, özellikle ABD ve Pakistan tarafından afyon ekimi önerilmiştir (Ersoy, 2013: 97). Afganistan'da afyon üretimi bazı bölgelerde insanların gelir kaynağı olmuştur. Dolayısıyla 2000 yılında Afganistan, dünyadaki en büyük ham afyon üreticisi haline gelmiştir. Afganistan'ın iç işlerindeki sorunlar dışında, büyük güçleri en çok ilgilendiren sorunlar ise terörizm, bölgesel güvenlik ve uyuşturucudur. NATO güçlerinin 2014 yılının sonunda Afganistan'dan tamamen çekilip çekilmemesi konusunda Washington-Kabil arasında anlaşmaya karar verilmesi, ekonomik açıdan da ister istemez belirli etkilere sebep olmuştur (Ekrem, 2014: 1-2).

Bu araştırma 4 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Afganistan'ın yakın tarihi ve jeo-politiği, (tarihi, coğrafik konumu, jeo-stratejik ve Jeo-ekonomik önemi, 35 yıl süren savaşlar, nüfus, etnik gruplar ve sosyal yapının durumu) genel bir şekilde incelenmektedir. Ülkenin yakın tarihinde gerçekleşen savaşlar ve büyük güçlerin oyunlarını maruz kalması, Afganistan hem iktisadi hem siyasi ve hem de askeri açıdan zarar görmüştür.

Birinci bölümde Afganistan'ın yakın tarihi yanında, ülkenin bölgedeki jeo-stratejik öneminden bahsedilmiştir. Ayrıca ülkenin jeo-ekonomik önemi ve kısaca ülkenin etnik grupları ve nüfus çokluğundan bahsedilmiştir.

Afganistan'ın stratejik konumu, ülkeyi küresel güçler için vazgeçilmez bir ülke kılmıştır. İran, Hindistan ve Çin gibi büyük güçler arasında bulunması, bölge üzerinde önemli güçlerin rekabet etmesine yol açmıştır. 1839-1842 birinci Afgan-İngiliz, 1878-1880 ikinci Afgan-İngiliz savaşlarının doğmasını zemin hazırlamıştır. Bu savaşlar 19. yüzyılda azalsa da tamamen ortadan kalkmamıştır.

Ruslar ve İngilizler arasında Afganistan'la ilgili sürekli çekişmeler yaşanmış ve bunun sonucunda Rusya Afganistan'ın bütün ilişkilerini İngiltere tarafından yapılacağını kabul etmiştir. III. Afgan-İngiliz savaşları sonucunda Afganistan 1919 yılında tam bağımsızlığına kavuşmuştur. II. Dünya savaşında SSCB ve ABD bölgedeki menfaattarı için Afganistan'a girmek çaba harcamıştır.

Afganistan kendisini tehdit eden güçler için ABD'den silah ve askeri malzeme istemiş, ABD'nin bu talebi kabul etmemesi üzerine Afganistan SSCB'ye yönelmiştir. Bu dönemde SSCB ekonomik ve askeri malzeme dâhil her türlü desteği vermiştir. 1973'te Muhammad Davut Han tarafından yapılan kansız bir darbe ile ilk kez Cumhuriyet sistemi kurulmuştur. Ruslarla bundan sonra bir gerilimli ortam içine içerisine girmiştir. Ardından Rusların desteği ile kendisine yapılan darbenin sonucunda ADHP Rusları daveti ile Afganistan 1979 yılında SSCB tarafından işgal edilmiştir. Sovyetler ağır kayıplar vermeleri ve çok sert eleştirilere maruz kalmaları nedeniyle işgali durdurmuşlardır.

Afganistan Orta Asya ve Güney Asya arasında ticaret yolu olarak büyük bir rolü sahiptir. Ayrıca yeraltı kaynakları açısından zengin olan Afganistan, yıllardır büyük göçlerin baskısına kalmıştır.

Bu çalışmanın ikinci bölümünde Afganistan'ın genel ekonomik durum üzerinde durulmuştur. 2001 yılı 11 Eylül olayı sonrasına kadar Afganistan'ın ekonomisi bir kez daha canlanmaya başlamıştır. Afganistan'da kurulan yeni hükümet, uluslararası toplumların yardımlarıyla ülke ekonomisinin geliştirilmesi için iktisadi planlamalara başlamıştır. Dolayısıyla bu bölümde Afganistan'ın ticareti,

iktisadi büyüme, enflasyon ve işsizlik durumu gibi konuları kapsamaktadır. Afganistan Ekonomisi, iç çatışmalar ve savaşlar sonucunda hasar almış ve toplumsal yapıya zarar vermiştir.

İşgücü ve sermaye kayıpları sonucunda GSYİH'si büyük düşüş göstermiş ve 173 ülke arasında 171'ci sırada yer almıştır. İşgücünün sektörlere göre dağılımında tarım %80, endüstri %10, hizmet sektörünün ise %10'luk bir payı sahip olduğu tahmin edilmektedir. İşsizlik oranı, tarım sektörünün çalışmaların oranın fazla olması göz ardı edilerek Afganistan'ın işsizlik oranının fazla olduğu söylenemez.

Afganistan'ın iktisadi büyüme hızı tarımsal sektöre dayanmaktadır. Ticareti; Afganistan'ın coğrafi konumu küresel ve bölgesel açısından geçmişten bu yana bir koridor görevi görmüştür. İhracat oranındaki düşüklük dış ticareti olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle ihracat oranının artırılması ithalat oranının da düşürülmesi gerekmektedir.

Afganistan'ın ihracat ortakları başta komşu ülkeler olmak üzere gelişmiş ve gelişmekte olan bölge ülkeleri olmuştur. Yasadışı maddeler; SSCB'nin güttüğü bir politika sonucu mücahitler parasal güç elde etmek için uyuşturucu, eroin ve diğer yasadışı maddeleri ekme yoluna gitmişlerdir. Bu durum savaştan sonra devam etmiş ve Taliban'ın da halktan destek almak için uyuşturucu ekimine karşı olumlu tutum sergilemesi bu durumun de devam etmesini neden olmuştur.

Afganistan savaş, etnik çatışmalar ve bunların doğal bir sonucu olarak güvenlik sorunlarıyla anılan bir ülkedir. Ülkedeki politik açıdan istikrarsız görünüm, Afganistan'ın ekonomik kalkınmasının önündeki en temel engelleyici faktördür. Ülkedeki politik istikrarsızlık ve güvenlik sorunu, hem bütünüyle Afgan ekonomisinin genel işleyişini bozmakta, hem de ekonomik yapıyı oluşturan sektörlerin tek tek gelişmesini engellemektedir. Dolayısıyla, her ne kadar bu çalışma iktisadi bir analiz olsa da, belirtilen öneminden ve etkili olma derecesinden dolayı politik istikrarsızlık faktörleri de kısa da olsa incelenmeyi gerektirmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümü de Afganistan'ın ekonomik gelişmesini engelleyen politik faktörlerin incelenmesine ayrılmıştır.

2001 yılı olaylarından itibaren gerçekleşen büyük çaplı uluslararası yardımlara rağmen ülke ekonomisi gelişmemiş ve milletin ihtiyacı olan refahı sağlayamamıştır. Bununla beraber ülkenin güvensizliği ve istikrarsızlığı hala devam etmektedir. Yöneticilerin ülkeye sevecek hizmete bulunmaması, ülkenin ekonomik kalkınmasını amaçlamaması, uygun politikalar ve stratejilerin hayata geçirilmemesi ekonominin kalkınmasını mümkün kılmamaktadır. Bunlar ek olarak sanayinin modern teknolojinin eksik olması önemli problemlerdendir.

Yapılan savaşlar sonucunda ülkenin ekonomik gücünü oluşturan tarım sektörü zarar görmüş ve bunun sonucunda ekonomik yapı olumsuz etkilenmiştir. Toplam 574 adet aktif olan endüstri ve müesseselerden yaklaşık 500 tanesi savaşlarda yok olmuştur. Bunların tekrar inşa edilmesi için yaklaşık olarak 200 milyon \$'lık bir yatırım yapılması gerekmektedir.

Afganistan, İngiliz savaşı ve Sovyetler sömürgesi sonucunda ekonomik bakımından büyük bir darbe ile karşı karşıya kalmıştır. Sovyetler Birliği'nin işgali ile Şii ve Sünni çatışmaları başlamıştır. Ülkenin istikrarı, tarımı, eğitimi ve diğer altyapıları olumsuz yönde etkilemiştir.

AHDP'nin askeri darbesi ile SSCB'den ekonomik ve askeri destek alınmaya devam etmiştir. SSCB, Afganistan bütün ekonomik projelerini finansa ederken 1979 yılında Afganistan'ı işgal etmiştir. İşgal öncesinde Afganistan ekonomisi ekonomik göstergeler yönünden üstünlüğe sahipti. İşgalin sonrası ve ortaya çıkan iç çatışma ve anlaşmazlıklar sonucunda ülkenin tarımsal alanları %10 azalmıştır. Ülkenin en fazla zarar gören sektörü de tarım sektörü olmuştur.

Ülkenin küçük seviyeli zirai üretimi hariç bütün üretim sektörü imha edilmiştir. Özellikle eğitilmiş bireylerin içerisinde bulunduğu bir göç hareketi başlamıştır. Bu durum, ülkenin ekonomisini büyük ölçüde zarar görmesini neden olmuştur.

Afganistan'ın orta doğu ve uzak doğu arasında bir köprü görevinde olması sonucunda sürekli ülkeye savaş açılmasını neden olmuştur. Bu savaşlar sonucunda hem ekonomi hem sosyal yapı olumsuz etkilemiştir. Ayrıca ülkede birden

çok erkin bulunması, Pakistan ile olan siyasi sorunlar ve kronikleşmiş hal olan ekonomik sorunlar ülkenin önünde duran büyük engellerdir,

Savaşlar, çatışmalar, terör ve yolsuzluk gibi nedenlerden dolayı ülkede bir güven ortamı oluşmamıştır. Yerli ve yabancı yatırımcılar güvensiz bir ortamdan dolayı ekonomik yatırımlar yapmamıştır. Buna bağlı olarak ekonomik istikrarsızlık ortaya çıkmıştır.

Yolsuzluk tahmin edilebilirliğe azaltır ve belirsizliğe artırır. Bu sorun yatırımcıların yatırım yapma güdüsünü olumsuz etkiler. İdari yolsuzluklar ülkenin ekonomik kalkınmasını yavaşlatır. Yolsuzluğun azalması için demokrasinin toplum tarafından benimsenmesi gerekmektedir. Afganistan yolsuzlukla mücadelede 2012 ülke arasında sonuncudur.

Bu araştırmanın dördüncü bölümü ise Afganistan'ın bazı önemli sektörlerini, öncelik ve sorunlarını incelemekte; ekonomik kalkınmasını engelleyen unsurları belirlemek ve çözüm önerileri sunmak hedeflenmiştir.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN YAKIN TARİHİ VE JEOPOLİTİĞİ

1.1. Afganistan'ın Yakın Tarihi

Afganistan'ın stratejik konumu, ülkeyi küresel güçler için vazgeçilmez bir ülke kılmıştır. Zira ülkenin İran, Hindistan ve Çin gibi büyük güçler arasında bulunması, bölge üzerinde önemli güçlerin rekabet etmesine yol açmıştır. Bundan dolayı Afganistan'ı etnik açıdan karmaşık hale getiren eskiden beri gerek bölgeye yönelik olan gerekse bölge üzerinden transit geçen büyük göçler gerçekleşmiştir. Oysaki işgale karşı bütün gruplar birlik içinde ve tek parça olarak direniş gösterememişlerdir. Bundan dolayı ülke üzerinde hem dış işgalciler hem de iç yöneticiler sürdürülebilir bir kontrol sağlayamamışlardır. Kısaca ifade edecek olursak 1839-1842 Birinci Afgan-İngiliz, 1878-1880 İkinci Afgan-İngiliz savaşlarında Afganlar ülkenin işgale maruz kalmaması için mücadele etmişlerdir. 19. Yüzyılda Britanya İmparatorluğu ile SSCB arasında Orta Asya'da etkinlik kurma yarışmaları sona erdiyse de Afganistan üzerindeki oyunlar bitmemiştir. Zira daha sonra da farklı oyuncular, değişik nedenlerle faaliyet kurma çabalarını sürdürmüştür. 1907 Rus-İngiliz anlaşmasında Rusya, Afganistan'ın İngiltere'nin sömürgesi altında olduğunu ve Afganistan'ın bütün diplomatik ilişkilerinin İngiltere üzerinden yürüteceğini taahhüt etmiştir. Bunun karşılığında İngiltere, Türkistan'ın Rusya sömürgesi altında olduğunu beyan ederek tüm resmi ilişkilerini Rusya üzerinde sürdüreceğine dair taahhüt vermiştir. 1919 yılında Habibullah Han İngilizler ile görüşerek, Afganistan'ın I. Dünya savaşında tarafsız olduğunu ifade ederek Kral karşısında Afganistan'ın bağımsız bir ülke olarak tanınmasını istemiştir. Ancak komünizmin yayılma korkusundan dolayı İngilizler bu isteği kabul etmemiştir. Aynı yıl Habibullah Han'ın bir suikast sonucunda hayatını kaybetmesinden hemen sonra yerine geçen oğlu Emanullah Han, III. İngiliz-Afgan savaşını ilan etmiştir. Fakat iki taraf da belli bir üstünlük sağlayamayınca taraflar Ravalpindi'de görüşerek 8 Ağustos 1919'de Afganistan'ın tam bağımsızlığı onaylanmıştır. Afganistan devleti, İngilizler Hindistan'ın bağımsızlığını tanıdığında, Afganistan'ın sınırdan hariç olan

Peştunların yaşadığı bölgeleri Afganistan ile birleşmesi için bir istekte bulunmuştur. Ancak İngiltere bu talebi reddedince Afganistan bu sefer özgür bir devlet olma yönünde bir talepte bulunmuş. İngilizler bu teklifi de kabul etmeyince, bu kabileler arasında yalnızca Pakistan ve Hindistan'ın oy kullanacağı bir halkoylaması yapılmıştır. Pakistan, Müslüman bir ülke olduğundan ve Afganistan oylamada bulunmadığından dolayı oylamada Pakistan seçilmiş oldu. Afganistan ne kadar itirazda bulduysa da İngilizler kabul etmemiştir (Çınarlı, 2009: 30-40). 1893 yılında Afganistan'ın doğu bölgesindeki sınır çizgileri belirlendi ve Pakistan'daki Peştun yönetimi kendi taleplerinden vazgeçti (Akkurt, 2004: 308).

II. Dünya Savaş'ından sonra Afganistan, Soğuk Savaş dönemi boyunca iki büyük güç (SSCB ve ABD) arasında kalmıştır. Bu dönemde güçlerin her biri Afganistan'a girmek için çaba harcamıştır. “Büyük Oyun” mücadelesinde Afganistan'ı İngilizlere kaptıran Sovyetler Birliği, sağlayacağı avantajlar nedeniyle Afganistan'ın önemini hiçbir zaman dış politikaları arasından çıkarmamıştır. Afganistan hükümeti bağımsızlığını kazandıktan sonra modernleşme amacıyla Avrupa ve Türkiye ile yakın ilişkiler kurmuştur. 1 Mart 1921 yılında Afganistan-Türkiye dostluk antlaşması bizzat Kral Emanullah Han ve Atatürk tarafından imzalandı. Özellikle 1921'te ilk kez SSCB ile dostluk ve işbirliği anlaşmasını imzaladı. Sadabat Paktı 8 Temmuz 1937 tarihinde Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında imzalandı (Akkurt, 2004: 308).

Afganistan'ın Sovyetler Birliği'ne yakın olması nedeniyle, Pakistan, İran ve Irak'a karşı askeri yatırımlar yapması gerekirken ABD'den silah ve askeri malzeme istediği zaman ABD tarafından reddedilmiştir. Bundan dolayı Afganistan strateji ve politikaları ters yöne yani SSCB'ye yönelmiştir. ABD, Afganların iktisadi ve askeri isteklerine hiçbir zaman önem vermemiştir. Aynı zamanda Pakistan ve İran'ın ABD tarafından modern silah ve Askeri malzemelerle teçhiz edilmesi Afganlarda ümitsizliğe sebep olmuştur. 1953 yılında Stalin öldükten sonra yerine Nikita Kruşçev geçmiştir. Stalin'den daha farklı bir politika izleyen Kruşçev, komşu ülkelere nüfuz edebilmek için ekonomik ve sosyal bakımından yardım etmeye başlamıştır. Bu arada desteğe daha çok muhtaç olan Afganistan halkının birçok sebeplerden dolayı komünizme geçmeyeceğine inanan Afgan liderler Sovyetlerle temasa geçmiştir.

Afganistan ile SSCB arasında temaslar başlayınca 1954'te ilk kez Kruşçev Afganistan'a ziyarette bulunmuştur. Ardından 1956 yılında Kral Zahir Şah Moskova'ya gitmiştir. Bu dönemde SSCB, ekonomik ve askeri malzeme dâhil her türlü desteği vermiştir. 1967 yılında Afganistan'a yardım etmek için Rus teknisyenler gelerek bazı hayati projeler başlatmıştır. 1960 yılında Kruşçev ikinci kez Afganistan'ı ziyaret ederek ülkenin altyapı çalışmalarına ağırlık vermiştir. Sovyetler, Afganistan'ın kara yollarını ve hava üslerini kolaylıkla kullanabilmek için daha çok yardımda bulunmuştur. Özellikle bugün ABD tarafından kullanılan Bagram ve Şındand hava üsleri buna en iyi örnek olarak karşımıza çıkmaktadır (Muhtat, 2011: 27-31).

Afganistan'da yaklaşık 200 yıldır devam eden monarşizm sistemi, 17 Temmuz 1973'te Kral Zahir Şah'ın kuzeni Muhammed Davut Han tarafından düzenlenen askeri bir darbe ile kan dökülmeden devredilip, ülke tarihinde ilk kez Cumhuriyet sistemi kurulmuştur. Davut, Başkan olarak Afganistan'ın yeni lideri olmuştur (Akkurt, 2004: 308). Davut Han her ne kadar ülkenin altyapısını geliştirmek ve ekonomik kalkınmasını sağlamak için büyük projeler ve politikalar izlediyse de, Afganistan'ın kötü bir başlangıç yapmasına sebep olmuştur. Hükümetin başına geçerek kendi yoldaşlarını ve Sovyetleri sevindiren Muhammed Davut Han, eski reform durumuna ters olarak daha pragmatist davranmaya başlamıştır. Hem Sovyetlere hem içerdeki kendi yandaşlarına karşı mesafeli davranmıştır. Davut Han'ın izlediği politikalar SSCB'nin dikkatini çekmiştir. Ülkedeki Sovyetlerin etkinliğine ve özellikle de ordudaki Rusların etkinliklerine karşı herhangi bir yapısal değişiklik yapmaması gibi nedenlerle Sovyetlerin kendisine yardım etmeye devam edeceğini düşünmüştür (Muhtat, 2011: 32).

Afganistan'ın Cumhuriyet kurucusu olan Muhammed Davut Han, 1978 yılında Afganistan Demokratik Halk Partisi (ADHP) tarafından düzenlenen darbe ile öldürülmüştür. Nur Muhammed "Taraki" devrimci konsey Başkanlığı'na seçilmiştir. 1980'li yıllarda Ruslar, Afganları Sovyetleştirme politikasını izleyerek Afganların 7-15 yaş aralığındaki çocuklarını Sovyetler Birliğine göndermeye başlamıştır. Gönderilen bu çocukların komünist ideolojiye uygun yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Çocukların beyinlerini yıkamak için 1980-1984 yılları arasında toplam 53000 çocuk

Sovyetler Birliğine 47000 çocuk Doğu Almanya'ya ve 6000 çocuk Bulgaristan'a gönderilmiştir. İzlenen bu politikanın arkasında Cumhurbaşkanı Babrak Karmal'ın eşi Mahbuba Hanım olduğu ortaya çıkmıştır (Akkurt, 2004: 72).

Afganistan 1979 yılında Sovyetler Birliği tarafından istilâ edilince, ülke içindeki bazı gruplar Sovyet işgaline karşı ayağa kalkmıştır. İlk direniş batı vilayeti Herat kentinde başlamıştır. Afganistan askerleriyle birlikte hareket eden halk, yönetimi ele geçirmiştir. Fakat merkezi hükümet, Sovyetler tarafından destek alıp uçaklarla, direnen halkı bombalamıştır. Bu olaylar sırasında yaklaşık 50 bin kişi hayatını kaybetmiştir. Köylere kasabalara saldırılmış, çok sayıda din adamı idam edilmiş veya tutuklanmıştır. Sovyetlere karşı direnen Afganistan halkına yardım maksadıyla dünyanın her tarafından direnişe katılanlar olmuştur. 1979-1989 yılları arasında ABD başta olmak üzere dünyanın dört bir yanından Afganlı Mücahitlere yardım gelmiştir. Mücahit gruplar direniş sırasında büyük bir mücadele sergilemiş, bunun sonucunda Sovyetler ağır kayıplar vermiştir. Direniş sırasında Afganların eğitimsiz kalması, ellerinde mücadele edebilecek yeterli silah olmaması nedeniyle halkın büyük bir kısmı ülkeyi terk edip Pakistan ve İran'a gitmiştir. Ayrıca ülkenin SSCB tarafından yapılan, Afganistan Hükümetinin daveti üzerine yardım etmek için bu ülkeye girdikleri yönündeki açıklamaları hiç kimse tarafından ciddiye alınmamıştır. Sovyetler, işgal sebebiyle çok sert eleştirilerle karşılaşmıştır (Asimetrik, 2011: 200).

Sovyet ordusunun Afganistan'dan çekilmesinden hemen sonra, Mücahit Birlikleri Peşaver'de yeni bir iktidar kurdu. Yeni kurulan bu iktidar ile Afganistan'a saldırmaya başladılar. Celalabat kentinde ilk saldırılar gerçekleşti. Başarısızlığın nedeni hücumların Peştunların tarafından yapılması ve Peşaver'de iktidarının tek etnik birlikten oluşması oldu. Bu örnek Afganistan'da tek bir uyruğun iktidarında başarının gerçekleşmeyeceğini ve Afganistan hükümetinin başarısızlığını gösterdi. Ortaya çıkan bu olaylardan sonra Necibullah iktidarı birkaç sene daha iktidarda kaldı (Khalily, 2017: 9).

1983 yılı, Kabil'in Mücahit gruplar tarafından saldırıya uğramasının başlangıcı olmuştur. 1986 yılında Dr. Muhammed Necibullah, Karmal'ın yerine Afganistan'ın devlet başkanı olmuştur. 1989 yılında SSCB Afganistan'ı terk ettikten

sonra da Necibullah hükümetine SSCB bağışları devam etmiştir. Kâbil’de gerek yolların karla kaplı olması, gerek mücahitlerin muhasarası sebebiyle önemli bir gıda sıkıntısı ortaya çıkmıştır. Günlük gıda ihtiyacının takriben 700 ton olduğu Kâbil’e SSCB kargo uçakları, gıda maddesi nakil etmeye başlamıştır. Fakat bu insani destek önemli derecede silah ve cephane yardımını da kolaylaştırıyordu. Bu dönemde, SSCB Kâbil’e yaklaşık 1,4 milyar \$ değerinde silah ve cephane göndermiştir. Nisan 1992’da Afganistan’ın Cumhurbaşkanı Dr. Muhammed Necibullah iktidarı bıraktı ve Mücahit gruplar Kabil’i ele geçirdiler. Burhaneddin Rabbani, İslam Konseyi’nin başkanı olarak Afganistan’ın Mücahit devlet başkanı olmuştur. 1993 yılında başkan Burhaneddin Rabbani’ye karşı Gülbekdin Hikmetyar’ın Kabil’e saldırıları sonucunda 10 bin sivil hayatını kaybetti (Çınarlı, 2009: 175-180).

1992 yılında başlayan iç çatışmalar devam ederken dört barış anlaşması imzalandı. Fakat ülkedeki bu kargaşa hiç durmadan devam etti. Eylül 1994’te Afganistan’da kargaşa sürerken güneyde Kandahar kentinde Muhammed Ömer isimli bir molla, dinci öğrencilerden oluşan bir Taliban hareketini kurdu. Pakistan ise değişen bu duruma göre ortaya yeni çıkan aşırı dinci Taliban’ı desteklemeye başladı. 1996 yılında Taliban, Kabil’i ele geçirdi. Afganistan’ın eski cumhurbaşkanı Dr. Necibullah ve kardeşi Şahpur’u öldürerek Afganistan’da şeriat sisteminin yürürlükte olacağı bir İslam devleti ilan etti. 1998 yılındaki olaylardan birisi de ABD’nin Usame Bin Ladin’i terörizmle suçlayarak Hkost ve Celalabat gibi kentleri bombalamasıdır. BM, Afganistan’da barış sağlamak amacıyla bir ön anlaşma hazırlayarak Taliban ve diğer Mücahit gruplarla yüz yüze görüştü. Bu dönemde Afganistan savaşla yanarken önemli bir diğer olay ise ülkenin kuzeydoğusunda meydana gelen şiddetli deprem de 4 bin kişi hayatını kaybetmiştir. Bu depremde, 15 bin kişi evsiz ve çaresiz bir duruma düşmüştür. 2000 yılında bazı Afganistan sivilleri Kabil’den bir iç hat uçağı kaçırarak Londra’ya ulaşmak istedi bu olayda 4 gün sonra sona erdi. Diğer önemli olaylardan biri de Muhammed İsmail Han’ın Afganistan’ın Herat kentinde Mücahit Lideri Taliban’ın elindeyken Kandahar’daki Taliban’ın hapisanelerinden kaçmayı başarıp İran’a ulaşmasıdır. ABD, Taliban’ın hükümetinden şüphelendiği terörist Ladin’i ülkesine iade etmelerini istedi ancak Taliban tarafından reddedildi. Diğer taraftan Taliban’ın uluslararası bir terörist oluşum olduğuna inanıp bunlarla

mücadele eden Ahmet Şah Mesut suikast sonucunda öldürüldü (Akkurt, 2009: 308-317). İki gün sonra, yani 11 Eylül 2001’de ABD’de teröristler tarafından düzenlenen New York’taki Dünya Ticaret Merkezi’ne ve Pentagon’a yönelik saldırılar yapıldı. BM Güvenlik Konseyi olayların arkasında Usame Bin Ladin olduğunu ileri sürerek onu kınadı. Bin Ladin’in iade edilmesi hususunda Kabilde toplandılar. BM’nin 1373 sayılı aldığı kararla ABD, 11 Eylül “Özgürlük Operasyonu”na başlayıp Kabil, Kandahar ve Celalabat’ı bombaladı. Afganistan’da Taliban’a karşı savaş devam ederken diğer tarafta Bonn da toplanan aşiret mümessilleri Loya Jirga “Afganistan Büyük Meclisi” toplanana kadar geçici bir yönetim kurulmasını onayladı. 2002 yılında Loya Jirga “Afganistan Büyük Meclisi” 1551 mümessille toplandı. Ardından Hamid Karzai Cumhurbaşkanı olarak Afganistan’ın geçici hükümetini kurdu (Bilgesem, 2014: 2).

1.2. Jeo-Stratejik ve Jeo-Ekonomik Kavramları

Jeo-Stratejik kavramı ilk kez “Let Us Learn Our Geopolitics” başlıklı makale ile Frederick L. Schuman tarafından ifade edilmiştir. Joe-Strateji bir ülkenin askeri gücünün ve diplomatik faaliyetlerinin nereye odaklanacağını belirleyip bir ülkenin dış politikasının coğrafi istikrarının ifadesidir (Talash, 2016: 13). Joe-Strateji, belirli ticaret yolları, stratejik düğüm noktaları, nehirler, adalar ve denizlerdeki çıkarların sağlanmasını hedefler. Jeo-politik uzun zamandan beri, politik ve askeri stratejinin önemli bir kavramı olmuştur. Joe-Strateji kavramı ise uluslararası sistemde belirli bir uzay üzerinde gücünü uygulamadan bahsetmektedir. Temel maksadı da devletin güvenlik ve refahını artırmaktır (Yılmaz, 2010: 5).

Jeo-ekonomi, kaynakların mekânsal, kültürel ve stratejik boyutlarının rekabete dayalı sürdürülebilir avantaj sağlamak amacıyla incelenmesidir. Dolayısıyla Joe-ekonomik, jeopolitik mantığın devamı olması sebebiyle faaliyet açısından ve aktör açısından birbirinden farklı olsalar da, ikisi arasında kaçınılmaz bir ilişki vardır (Erman, 2017: 413). Jeo-ekonomi, teknolojinin, sermayenin ve doğal kaynakların bölgesel ve küresel ölçekte politik yapılar tarafından en verimli ve en etkin olarak nasıl bir araya getirileceğini araştırır. Dolayısıyla hem iktisadi hem de siyasi bir disiplindir (Yılmaz, 2010: 5).

1.3. Afganistan'ın Jeo-stratejisi

Denize kıyısı olmayan bir Orta Asya ülkesi olan Afganistan, doğu ve güney doğuda 1700 km'lik uzunluğu sahip bir sınır ile Pakistan, kuzeyde orta Asya ülkeleri (Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) ile 2000 km uzunluğa sahip bir sınırı vardır. Kuzey doğuda Çin ve batıda ise İran ile sınır komşusudur. 20. Yüzyılda Lord Curzon Afganistan'ı "Asya'nın Pilot Köşkü" olarak tanımlamıştır. Ayrıca ünlü Hindistanlı şair Allame Muhammed İkbâl Lahuri Afganistan'ı 'Asya'nın kalbi' olarak nitelendirmiştir. Ülke, merkezi Asya, batı Asya ve güney Asya'nın merkezi olup bu üç stratejik bölgeleri birbirine bağlayan ticari yolların kesişme noktası olarak bilinir (Habibi, 2015: 70).

Batısı ile doğusu arasında 1350 km, kuzey ile güney arasında 900 km mesafe bulunan Afganistan 652.100 km'lik bir yüzölçümüne sahiptir eski çağlarda "dünyanın kavşak noktası" olarak adlandırılmıştı. Yakın çağlarda ise orta Asya'daki savaşların, göçlerin ve ticaretin odak noktasında yer almaktadır (Akkurt, 2004: 4).

13. yüzyıla kadar Aryana, daha sonra Horasan adını taşıyan bu ülke 18. yüzyılda Ahmet Şah Durani tarafından Afganistan olarak adlandırılmıştır (Dashti, 2016: 4). Coğrafi açıdan Afganistan'ın Hindu Kuş Dağları ülkenin güney batısı ile kuzey doğusu arasında uzanıp ülkenin kuzey bölgesini diğer bölgelerinden ayırmaktadır. Afganistan çoğunlukla çok dik, yalçın ve yüksek dağlar ve derin ovalardan oluşmaktadır (Karadare, 2012: 2).

Afganistan'ın coğrafi ve iklim özelliği, ülkenin hem siyasi istikrarını hem de ekonomisini olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Ülkenin İpek Yolu üzerinde yer alması ile Jeo-politik olarak stratejik konumu dolayısıyla çoğu kere Persler, Yunanlar, Hunlar, Moğollar, Araplar, Türkler, İngilizler, Ruslar ve ABD gibi birçok ülke tarafından siyasi ve benzeri amaçlar için sömürgeye maruz kalmıştır. Dolayısıyla Afganistan'ın sınır ve çevre ülkelerine baktığımızda (Pakistan, Hindistan, İran ve Çin) hepsinin nükleer enerji üreten ülkeler olması küresel siyasette hem politik açıdan hem de ekonomik açıdan önemli rol oynayan ülkeler arasında kabul edilmesi dikkat çekmektedir (Meriç, 2010: 160).

1.4. Afganistan'ın Jeo-Ekonomik Önemi

Afganistan'ın Jeo-ekonomik konumu, onun Jeo-stratejik ve jeo-politik konumunun tarihsel önemi sebebiyle, ülkenin Orta Asya ve Güney Asya arasında ticaret yolu olarak büyük bir rol oynamıştır. İpek Yolu'nun üzerinde yer alan Afganistan eskiden olduğu gibi günümüzde de büyük bir öneme sahip olmuştur. Bu yolun batısında Afganistan, kuzey rotası Kaşgar üzerinden Orta Asya ülkelerine bağlayarak Ortadoğu'ya kadar uzanmaktadır. Ayrıca bu yolu Karakurum Dağları Çin ve Pakistan'ı birbiriyle bağlar.

Eskiden günümüze kadar Afganistan, stratejik konumu sebebiyle Orta Asya, Güney Asya ve Ortadoğu pazarlarını bağlayan bir ticaret yolu ve transit ulaşım merkezi olarak önemli role sahip olmuştur. Ticari açıdan Orta Asya ile Güney Asya ülkelerinin ekonomik büyüme hamleleri, zengin doğal kaynaklarının bu toprağa ülkeler arasında bir geçiş köprüsü olarak daha fazla fırsat vermektedir. Ayrıca Sovyetler Birliğinin çöküşünden sonra Orta Asya ülkeleri yani Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan ekonomik bakımından nispeten kalkınmış ve sanayileşmiş ülkeler olarak ortaya çıkışı sebebiyle bölgede yeni iş birliği fırsatları meydana gelmiştir. Afganistan'ın doğal zenginliği bölgesel ve uluslararası güçlerin dikkatini her zaman çekmiştir. ABD'nin jeolojik anket grubuna göre, Afganistan'da var olan 1 trilyon \$'lık altın madeni, Afganistan'ın ekonomisi için yeterlidir. Ülkenin diğer doğal kaynakların yanında Amu Derya havzasında doğal gaz ve petrol kaynakları da bulunmaktadır.

Çin Ulusal Petrol Şirketi'ne (CNPC) göre, 2013-2014 yılları arasında Amu Derya'da bulunan petrolün, günlük 25.000 varilden 40.000 varile kadar çıkarılması beklenmektedir. Ayrıca ABD'nin Enerji Ofisi, Afganistan'ın doğal gaz rezervlerinin toplam 5 trilyon m³ olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla ülkenin doğal kaynakları bu ülkeyi dünyanın en önemli madencilik merkezi haline getirmiş olup, bu doğal kaynakları Afganistan'ın iktisadi kalkınmasında önemli iç faktörlerinden biri olması mümkündür (Talash, 2016: 15-16).

Afganistan, Orta Asya'yı Güney Asya ile ana transit bir güzergâh olarak bağlamaktadır. Ayrıca yüksek enerji rezervlerine sahip olan Orta Asya ülkeleri

ticaret ve enerji nakliyatını Güney Asya ülkeleri ve Hint okyanusuna ulaşımını kolaylaştırmak için bu ülkeyi bir ana transit yolu olarak kullanmaktadır (Adeli, 2018: 5). Başka bir deyişle ifade edecek olursak coğrafyası, tarih boyunca önem kazanan Afganistan, İran-Arap Denizi-Hindistan ile Orta Asya-Güney Asya arasında bir kavşak noktasıdır. Ayrıca ülkenin coğrafi konumu eski çağlardan bu yana Hindistan'ın fethi için anahtar öneme sahiptir. Zira Hindistan Doğu ile Batı ve güneyden su ile kapalıdır. Karakurum başta olmak üzere büyük dağlarla çevrilmiştir. Bundan dolayı Hindistan'a girebilmenin en uygun yolu, köprübaşı Afganistan'dır (Rahimi, 2018: 5).

1.5. İklimi

Afganistan, Asya'nın merkezinde yer alan kurak ve karasal iklime sahip bir ülkedir. Bundan dolayı ülkenin yaz mevsimleri sıcak, kış mevsimleri de soğuk geçmektedir. Afganistan'ın Kuzey bölgelerinde yaz mevsimleri sıcak, kış mevsimleri soğuktur. Yalnız ülkenin merkezi bölgeleri normal bir havaya sahiptir. Ülkenin yıllık yağış ortalaması 250 mm'dir. Ülkenin bazı yüksek noktaları, Hindikuş ve Pamir dağları gibi bölgeler de kar yağışı bir metreye kadar ulaşmaktadır (Adeli, 2018: 5). Afganistan iklimi, dört mevsimi yaşamakta olup Yakındoğu iklimine benzemektedir. Ülkenin geceleri ve gündüzleri arasında büyük sıcaklık farkı yüksektir. İlkbahar mevsiminde az miktarda yağış alırken kış mevsimleri karlı geçmektedir. Yaz mevsiminde sıcak gölgede 45 dereceyi aşmaktadır. Mevsimler arası sıcaklık farkı 80 dereceyi aşabilmektedir (Akkurt, 2009: 9).

1.6. Afganistan'ın Demografik Yapı

Arazileri daha çok yüksek ve sarp dağlar ile çöllerden oluşan Afganistan, etnik ve kültürel olarak da çeşitlilik göstermiştir (Talash, 2016: 18). Daha önce de bahsedildiği gibi, ülkenin coğrafi konumu, ülkeyi dünyanın en büyük transit ve göç yollarından biri haline getirmiştir. Stratejik konumu yüzünden tarih boyunca birçok göç ve imparatorlukların işgaline maruz kalmıştır. Bu durum ülkenin siyasi, iktisadi ve kültürel kimliğinde büyük bir etki bırakmıştır. Dolayısıyla günümüzde Afganistan'ın nüfusu birbirinden farklı ve karmaşık bir etnik kimliğe bürünmüş ve birçok kavimden oluşan bir memleket haline gelmiştir (Dashti, 2015: 11).

Ülkenin etnik, kültürel ve dinsel farklılıkları, Afganistan'ın bir ulus olmasını geciktiren sebeplerden biri olmuştur. Ülkede milli ideoloji ve ortak kimlik olmaması, coğrafi şartlar kadar ağır ve büyük bir toplumsal sorun olarak durmaktadır. Afganistan, üniter bir devlete sahip olmamıştır. Kabileciliğin toplumda büyük bir öneme sahip olması tarih boyunca tam olarak bir ulusa ait olma duygusunu ve bir milletten söz edilmesini engellemiştir. İnsanlar kendini ait olduğu boy veya aşiret ile tanımlamışlardır. Ayrıca ülkede Afganistan ulusal kimliğinden ziyade dini ve etnik milliyetçilik ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla fetihçi milletlerin geçiş yollarında yer alan bu ülke adeta bir kavimler mozaigi ve dinler cümbüşüne dönüşmüştür (Noory, 2014: 49). Ayrıca stratejik konumundan dolayı küresel politika içinde önemli bir yere sahip olduğundan sürekli çatışmalar bu ülkede üç temel dinamikle şekillenmiştir.

- Stratejik derinlik 'soğuk savaş dengeleri' adı ile çoğunlukla Peştunların oluşturduğu etnik mücadeleler ile Afganistan'ı kontrol etmeye çalışan Pakistan'ın politikaları
- Kabilecilik
- Dini inanç ve coğrafi etkenler, bugüne kadar Afganistan'da ulusal bir kimlik olmamasına neden olmuştur (Karadare, 2010: 3).

21. yüzyılında dünyada gerçek nüfusu belli olmayan çok az ülke mevcuttur. Bunlardan biri de Afganistan'dır. Bilimsel bir nüfus sayımının olmaması siyasi nedenlerden de kaynaklanmıştır. Asya, dünyanın en büyük ve en kalabalık kıtası olup, 7 milyarı aşan dünya nüfusundan 4,3 milyar (%60) insan bu kıtada yaşamaktadır. 2013 yılı itibariyle dünyanın 7 milyarı aşan nüfusunun 1,7 milyar (%25) Güney Asya'da (Hindistan 1.257 milyar, Pakistan 183,9 milyon, Bangladeş 154,5 milyon, Afganistan 237 milyon) yaşamaktadır. Dolayısıyla Afganistan, Güney Asya'nın en kalabalık dördüncü ülkesi olmuştur (Habibi, 2015: 40-41).

Afganistan'ın kültürü dine ve en fazlad a dile bağlı olarak incelendiğinde Peştunlar, Tacikler, Hazarlar, Özbekler, Türkmenler, Kızılbaşlar, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar, Aymaklar, Araplar, Hindular, Pamiriler, Sihler, Pencabiler, Rajasthaniler ve Paşailer (Çınarlı, 2009: 60) gibi yaklaşık olarak 55 dil, lehçe ve

kavimden meydana gelmiştir. Bu anlamda ağırlıklı olarak tüm etnik gruplardan dört büyük etnik grup (Peştunlar, Tacikler, Hazaralar ve Türkler) öne çıkmaktadır.

Tablo 1: Afganistan'ın Yoksulluk ve Sosyal Bilgiler Tablosu

	2001	2015
Nüfus (Milyon)	20.5	32.5
Nüfusun Gelişmesi (Yıllık Değişme %'si)	4.2	2.8
Kadınların Ölüm Oranı (1000000 da Sağlıklı Doğum)	1050.0	372.0
Çocukların Ölüm Oranı (Tahminler Göre 1000 Sağlıklı Doğumda)	95.4	66.3
Yıllık Doğum Sırasında Yaşama Olasılığı	55.5	60.7
Yaşlıların Eğitim Oranı (%15 Yaş Üstü)	31.7	34.3
İlk Okula Kayıt (%)	22.0	112.0
Çocuklarda Yetersiz Besleme (%5 Yaş altında)	0000	55.0
Yoksulluk Sınırının Altındaki Nüfus (%)	0000	39.4
Sağlıklı İçme Suyu Erişimi Olan Nüfus (%)	32.0	65.0
Sağlık Hizmetlere Erişimi Olan Nüfus (%)	24.0	39.0

Kaynak: (ADB, 2017: 10) Erişim Tarihi: 29.11.2018

1.6.1. Nüfus Yapısı

Afganistan'daki savaşlar ve güvensizliklerden dolayı nüfus miktarını kesin olarak tespit etmek zordur. Zira ülkede nüfus sayımı en son 1979'da gerçekleşmiştir. Afganistan'da 1979 yılında yapılmış olan nüfus sayımını esas alarak aşağıda gösterdiğimiz formülle 2017 yılında Afganistan nüfusunun miktarı tahmin edilmiştir.

$$P_t = P_0 e^{r\Delta t}$$

Bu formülde P_t (zamanında nüfus tahmini), P_0 (temel yıl nüfusu), e (doğal Logaritmik kuralı), r (yıllık nüfus artışı oranı) ve Δt (zaman aralığı)tır (Adeli, 2018: 18). Afganistan halkı dört büyük gruptan oluşmaktadır. Bunlar Peştunlar, Tacikler, Türkler, Hazaralar ve diğer azınlık gruplardır (Aziz, 2018: 39).

1.6.2. Peştunlar

Zahireddin Babür'ün *Babürname* adlı eserinde tarihte ilk kez Afgan kelimesi yer alan bu etnik grubu, Afganistan'ın Güney bölgelerinde yaşayan Peştun kabilesinden bahsetmiştir (Dashti, 2016: 50).

Afganistan'ın yöntemini yüzyıllardır kendi ellerinde tutan Peştunlar etnik grubu Afganistan nüfusunun %42'sini teşkil etmektedir. Çoğunlukla Hanefi mezhebine bağlı ve Sünni Müslüman olan Peştunlar, Afganistan kimliğinin önemli bölümünü temsil etmektedir. Peştunlar üç farklı gruba ayrılır: Duranılar, Gilyazlar ve Doğu Peştunlar. Afganistan'da Peştunlar soyadı sistemini babadan alıp yaklaşık 60 aşiret ve 400 alt aşirete ayrılmaktadır (Karadare, 2014: 4).

Afganistan'da başka gruplara üstünlüğünü hep kabul ettiren Peştunlar, ülkenin Güney ve Doğusunda yaşamaktadır. Dolayısıyla Taliban'ın liderliği bu kabileden olduğu gibi ülkenin tarih boyunca başa geçtiği bütün kralları ve liderleri bu kavimden gelmiştir. Ülkedeki bu etnik kültür Afganistan'ın bağımsızlığını kazanmasında yardımcı olmuştur. Ancak zamanla ülkeyi aileler ve kabileler arasında sürekli çatışma yaşanan bir yer haline getirmişlerdir. 'Büyük Kurul' veya 'Loya Jirga' etniğin kendi arasındaki sorunları çözebilmek için kurulmuştur ve ilk kez 1747'te Kandahar kentinde toplanmışlar ve bu toplantı da Ahmet Şah Duran'ı Afganistan'ın kralı olarak seçmişlerdir. Ayrıca Loya Jirga'yı Peştunların yanında Afganistan'ın bütün etnik gruplar tarafından benimsemiştir. En son Loya Jirga üyeleri 5 Kasım 2001'de Almanya'nın Bonn kentinde toplanmıştır. Bu toplantıya katılanların 11'i Peştun, 8'i Tacik, 5'i Hazara ve 3'ü Özbek olup Afganistan Geçici Hükümeti bu toplantıda kurulmuştur (Meriç, 2010: 175).

1.6.3. Tacikler

Afganistan'ın ikinci en büyük etnik grubu olan Tacikler, genelde kentlerde yaşamakta ve çoğunlukla eğitilmiş ve devlette önemli makamlarda görevlidirler. Bu etnik grup ülkenin diğer etnik gruplarına özellikle Peştunlar gibi işgal ve müdahalelere yönelmiş ve yeterince mücadele vermişlerdir. Ayrıca ülkenin tarihinde önemli yer almışlardır. Bunlardan Tacik kökeni olan Amanullah Han Kala Kani Afganistan'ın kralı, Prof. Burhaneddin Rabbani de Afganistan'ın eski

Cumhurbaşkanıdır. 2001’de gerçekleşen Loya Jirga’da (Büyük Kurul) Ahmet Şah Mesut’a Milli Kahraman, Muhammed Fehim Kerim’e de Mareşal lakabı verilmiştir. (Meriç, 2010: 176).

Taciklerin hemen hepsi kabilecilik hayatını terk etmiş yerleşik hayatı benimsemiş bir topluluktur. Günümüzde Afganistan’ın gerek ekonomisinde gerek siyasetinde önemli rol oynayan Tacikler, nüfusunun da önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Afganistan’ın büyük bir kısmında öğrenim ve öğretim sistemi olan Farsçanın bir şivesi olan Deri, ülkenin her yerinde anlaşılır. Bununla birlikte Tacik olmayıp ama Farsçayı ana dili konuşup anlayanlar da vardır (Rauf, 2016: 18).

1.6.4. Hazaralar

Afganistan, XIII. yüzyılda Cengiz Han tarafından işgal edilmişti. Afganistan’dan çıktıktan sonra Cengiz Han askerlerinin geriye kalanının Afganistan Hazaralarının ataları olduğu söylenmektedir. Moğol asıllı bir topluluk olarak bilinirler. Ülkenin %11’ni kapsayan Hazaralar kendilerinin Türk-Moğol karışımı bir topluluk olduğunu iddia etmektedirler. Genelde Afganistan’ın Kabil, Hindu Kuş’un kuzeyi ve Bamyân’da yaşarlar (Keskin, 2013: 22).

Besud, Cağuri ve Uruz Gani olmak üzere üç büyük aşiretten oluşan Hazaralar, Farsçanın diğer bir lehçesi olan ‘Hazaragi’ ile konuşmakta olup Afganistan’ın büyük etnik gruplarından birisidirler. Ancak diğer etniklerden farkı çoğunlukla Şii Mezhepten oluşmaktadır. Sünni olan Hazaralar ise ülkenin batısında yaşarlar (Khurshid, 2016: 95).

1.6.5. Türkler

Altı milyon nüfusa yaklaşan Türkler Afganistan’ın üçüncü en büyük etnik grubudur. Türkistan’ın doğal bir parçası olan Afganistan’da yaşayan Türklerin yeri olan “Afgan Türkistan,” her ne kadar Afganistan sınırının içindeyse de Türkistan coğrafyası, Hazar denizinden Kaşgar’a, Urallardan Hindikuş dağlarına kadar uzanmaktadır. Afganistan’ın üçüncü en büyük etnik grubu olan Türkler, genellikle Özbekler ve Türkmenler olarak iki Türk boyundan oluşmaktadır. Kazaklar, Kırgızlar ve Kızılbaşlar da Türk topluluğundan sayılır (Akkurt, 2004: 39).

2. İKİNCİ BÖLÜM

AFGANİSTAN'IN EKONOMİSİ

Son 35 yıldır dış müdahale ve iç çatışmalar sonucunda Afganistan ekonomisi büyük hasar almıştır. 2001'de ABD'nin müdahalesi ile altyapı ile ekonomik politikaları kurmak için Afganistan'da geçici hükümet kurulmuştur. Bu hükümet çok zayıf bir ekonomik durumu olan hatta merkezi bir bankacılık sistemi bile olmayan bir ekonomik durum ile karşılaşmıştır. Savaş, SSCB işgali ile başlayıp etnik hizipçiliğin bölgesel çatışmalar haline gelmesi ve uluslararası terörist şebekeler arasında devam etmiştir. Neticede ülkenin ekonomik ve toplumsal yapısı büyük ölçüde zarar görmüştür. Dolayısıyla günümüzün Afganistan halkının %40'ı yoksulluk sınırının altında yaşamakta ve bu durumdan işgücü piyasası etkilenmektedir (The Daily Afghanistan, 2014).

Denize çıkışı olmayan ve sosyal sorunların fazla olduğu Afganistan dünyanın en yoksul ülkeleri arasındadır. UNDP, BM Kalkınma Programı İnsani Gelişme Raporu'nda, ülkedeki yaşanan olaylar, büyük ölçüde işgücü ve sermaye kaybı gibi nedenlerden dolayı son 20 yılda GSYİH'sı büyük düşüş göstermiş ve 173 ülke arasında 171. sırada yer almıştır (Obayd, 2017: 133). Afganistan'ın işgücününün 15 milyon kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir. İşgücününün sektörlere göre dağılımında tarım %80, endüstri %10, hizmet sektörü ise %10'luk bir paya sahip olduğu tahmin edilmektedir. Tarım ile hayvancılığın ülke ekonomisi üzerinde önemli bir etkisi olmaktadır. Fakat hayvancılıkta modern yöntemler kullanılmamaktadır. Afganistan doğal kaynaklar açısından zengin bir ülke olup petrol, doğal gaz ve kömür gibi enerji kaynakları ile beraber bakır, demir, altın, gümüş, tuz, klinker, kireç taşı, kil ve mermer gibi doğal kaynak yataklarına da sahip olan bir ülkedir. Daha öncede belirtildiği gibi Afganistan'ın işgücü 15 milyon, ancak işsizlik oranı tahmini olarak %35 civarındadır. Afganistan'ın para birimi (AF) eşdeğer oranı: 1 AF=0.0144 \$. Bir \$ da 68.6681 AF'tır (ADB, 2017).

Tablo 2: Afganistan'ın Ekonomisi

Yıllar	2012	2013	2014	2015	2016
Gayri Safi Yurtiçi Hasılat (Milyar \$)	20.3	20.2	20.4	19.7	18.9
Kişi başına düşen gayri safi milli gelir (\$)	681.8	660.0	651.0	615.0	565.0
Gayri safi yurtiçi hâsıla büyümesi (% , Sabit Fiyatla)	14.0	3.9	1.3	0.8	2.0
Tarım Sektörü	...	0.1	0.1	5.0	2.0
Sanayi Sektörü	...	3.1	2.4	4.1	3.1
Hizmetler Sektörü	...	5.1	2.2	1.6	1.4
Gayri Safi Yurtiçi Yatırım (GSYİH, %)	25.3	23.1	17.6	18.6	18.7
Gayri safi yurtiçi geliri kaydetme (GSYİH, %)	30.7	31.6	23.4	21.5	25.8
Tüketici fiyat endeksi (yıllık % değişim)	6.4	7.4	4.7	1.5	4.4
Likidite (M2) (yıllık % oranındaki değişim, dönem sonu)	8.7	9.9	8.6	3.2	9.6
Mal ticareti dengesi (GSYİH %'si)	...	...	28.8	32.8	29.3
Cari hesap dengesi (resmi transfer dâhil, GSYİH)	5.3	8.5	5.8	2.9	7.1
Yabancı krediler (GSYİH %'si)	6.5	7.0	6.5	7.0	6.5

Kaynak: Asya Kalkınma Bankası, 2017 ülke raporu, erişim tarihi 01.12.2018

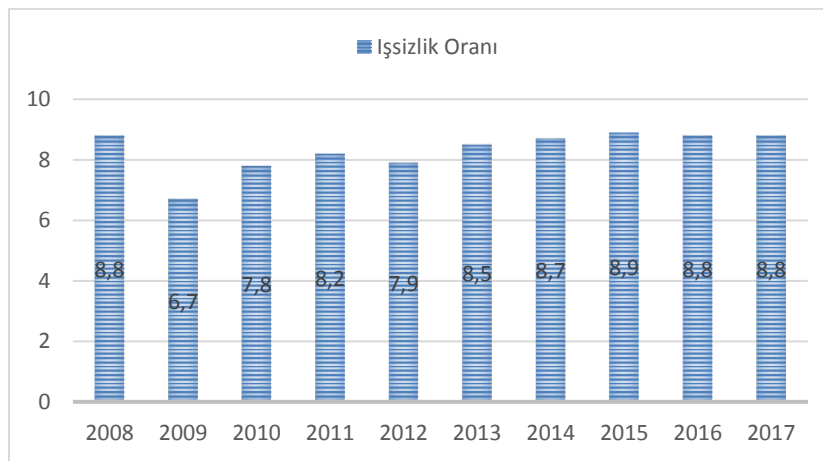
2.1. İşsizlik Oranı

Uluslararası standartlar çerçevesinde bir bireye işsiz tanımı konulabilmesi için bir meslekte aktif olarak çalışmaması gerekmektedir. İş bulunduğu zamanda çok kısa sürede çalışmaya hazır bir halde bulunma, iş yerine çalışmak için gönüllü olma, iş fırsatlarını kovalama gibi üç öncülü taşıyan bireylere işsiz denilir (Akkurt, 190-195: 1999).

İşsizlik sadece gelişmemiş veya az gelişmiş olan ülkelerin sorunu değil, gelişmiş olan ülkelerin de önemli bir ekonomik sorunu olarak söylenebilir. Afganistan'da geçerli olan bu sorun sosyoekonomik bir sorun olmuştur. Ülkede 14 yaş ve üzeri, haftada 8 saatten az çalışan kişi işsiz olarak tanımlanmıştır. Uluslararası standartta bu rakam sadece 1 saat kabul edilmektedir. Afganistan'da işsizliğin ülkenin nüfusu gibi tanımlanması pek kolay değildir. Zira ülkede insanların bir kısmı

başta tarımsal alanlar olmak üzere kayıt dışı ekonomide geçici olarak istihdam edilmektedir. Ayrıca ev işleriyle uğraşan kadınların işsiz olarak tanımlanması oldukça zordur.

Grafik 1: Afganistan'ın İşsizlik Oranı

Kaynak: (Trading Economics, Afganistan – İşsizlik Oranı 12.06.2018)

Tahminlere göre Afganistan'ın işsizlik oranı 2018 yılı %8,9 oranında gerçekleşecektir. Ancak bu rakam 2020 yılı için %10 olarak tahmin edilmiştir. Eksik istihdam oranı + işsizlik oranı, yani kârlı bir şekilde istihdam olmayan işgücü ulusal düzeyde %25 tir. (Eksik istihdam oranı + işsizlik oranı $17+8=25$) şeklindedir. Bu rakam cinsiyetler arasında çok farklılık göstermiştir.

Tablo 3: Afganistan'ın İşsizlik Oranı

İşsizlik oranı	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
	8,8	6,7	7,8	8,2	7,9	8,5	8,7	8,9	8,8	8,8

Kaynak: (Trading Economics, Afganistan – İşsizlik Oranı 12.06.2018)

İşgücünün %78,6'sı tarım sektöründe çalışmaktadır. Tarım ürünleri arasında en önemli olanlar haşhaş, buğday, çeşitli kuruyemiş ve meyvelerden oluşmaktadır. Sanayi küçük ölçekli tekstil, temizlik ve sağlığa uygunluk (hijyen) maddeleri, mobilya, gıda, inşaat malzemeleri, alkolsüz içecekler gibi küçük ölçekli bir yapıya sahiptir. İhraç ürünleri ise el örgüsü halı, yün, pamuk, hayvan postu ve deriden

yapılmış giysi, işlenmiş ve yarı işlenmiş mücevherler ile beraber yukarıda ismi geçen tarım ürünlerinden oluşmaktadır (DEİK, Ülke Bülteni, 2011: 5).

Afganistan'ın ekonomi politikası, dış destek ve yabancı yatırımların ülkeye çekilmesi üzerine kurulmuştur. Yatırımlar ve dış mali destekler, özel sektörün büyümesi ve gelişmesi amacıyla verimli bir şekilde kullanılmaktadır. Afganistan ekonomisi 2001'den bu yana uluslararası desteklere rağmen hala kalkınamamıştır ve dünyanın en fakir ülkelerinden biridir. Diğer taraftan, Dünya Bankası verilerine göre ülke ekonomisi 2003-2012 yılları arasında yıllık ortalama yaklaşık %9,2 oranında büyümüştür. 2013-2014 yıllarında ise ülke ekonomisi yıllık olarak yaklaşık %2 büyümüştür. Daha önce de belirtirildiği gibi 2014 yılının sonu itibariyle ülke güvenliği Afgan Ulusal Güvenlik Güçleri (Afgan National Security Force–ANSF) ve ISAF (International Security Assistance Force)'tan alınması Afganistan'ın ekonomisi üzerinde önemli sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir. Her ne kadar Afganistan'a uluslararası ortakları tarafından mali destek söz verilse de ISAF'ın ülkeden çekilmesi ülkede gelecekte oluşabilecek belirsizliği arttırmaktadır.

Afganistan ekonominin büyüme oranı 2001-2012 yılları arasında büyük gelişmeler kaydetmiştir. GSMH oranı 2001-2012 yıllar arasında %9,2 büyüme göstermektedir. Bu büyümenin yaklaşık %60'ı tarım ve hayvancılıktan kaynaklanmaktadır. Afganistan'ın dış ticaretinde Pakistan başta gelmekte olup, 2008 yılında %26,37 oranında bir paya sahiptir. İkinci olarak Suudi Arabistan %15,24'lük dış ticaret oranını teşkil etmiştir. Afganistan'ın ithalatı 2008 yılı verilerine göre 2.212.760.000 \$ ve ihracatı ise 466.640.000 \$ olmuştur (Keskin,2013: 61-71).

Bir ülkenin ekonomik yapısı GSYİH, büyüme, işsizlik, enflasyon ve diğer temel göstergelerle analiz edilir. Doğru sonuçların tespit edilebilmesi ve geleceğe yönelik isabetli kararlar alınabilmesi, göstergelere ilişkin verilerin doğruluğu ile yakından ilişkilidir. Afganistan ekonomisi için bu durum her zaman tartışılan bir konu olmuştur. Ülke ekonomisine ilişkin veriler Dünya Bankası (WB), Uluslararası Para Fonu (IMF), Afganistan Merkezi İstatistik Kurumu (CSO), Afganistan Merkez Bankası (DAB), Asya kalkınma Bankası (ADB), Amerikan Merkezi İstihbarat Ajansı (CIA) gibi farklı kurumlar tarafından sağlanan veriler birbiri ile farklı olmasına rağmen yayınlamaktadır.

Tablo 4: Afganistan'ın GSYİH Büyümesi ve Tahminleri

GSYİH Büyümesi	2.4	2.5	2.5	2.2	2.5	2.5
Yıl	2016	2017	ADO2018	ADO2018(Güçlenmesi)	ADO2019	ADO2019(Güçlenmesi)

Kaynak: Asya Gelişme Bankası. Erişim, 92.11.2018

2.2. Afganistan'ın GSYİH'sı

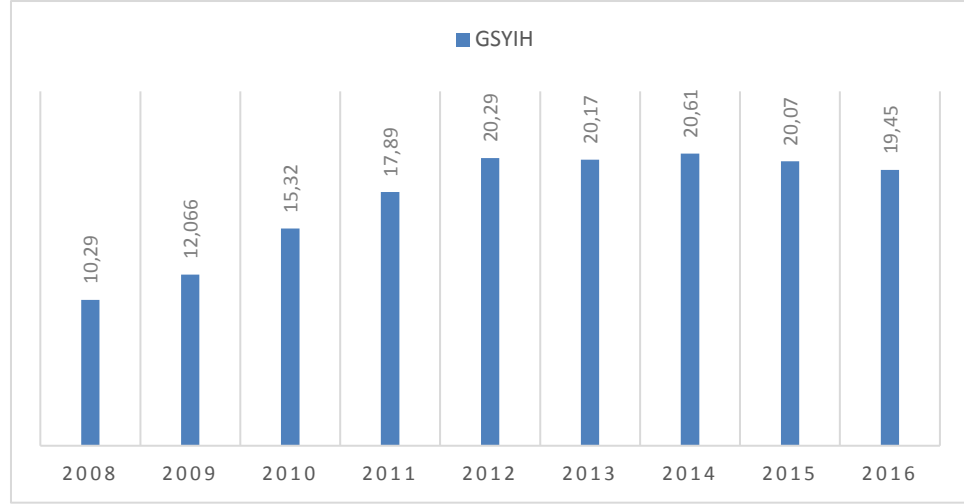
Büyük oranda, tarım, sanayi ve hizmet sektörleri şeklinde analiz edilmiş olan Afganistan'ın GSYİH'sı Dünya Bankası'nın gelişmişlik raporunda 200 ülke arasında 20,5 milyar \$'a sahip olarak 105. ülke durumundadır. Dünyanın en az gelişmiş ülkeleri arasında 49. sırada bulunmaktadır. 2001'den sonra ülkede düşük yurtiçi gelir, istikrasız yardım akışı ve ithalata bağımlılık nispeten sağlam makroekonomik performans göstermeye başlamıştır (Habibi, 2015: 107).

Tablo 5: Yıllara Göre Afganistan GSYİH'si (milyar \$)

GSYİH	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	10,29	12,066	15,32	17,89	20,29	20,17	20,61	20,07	19,45

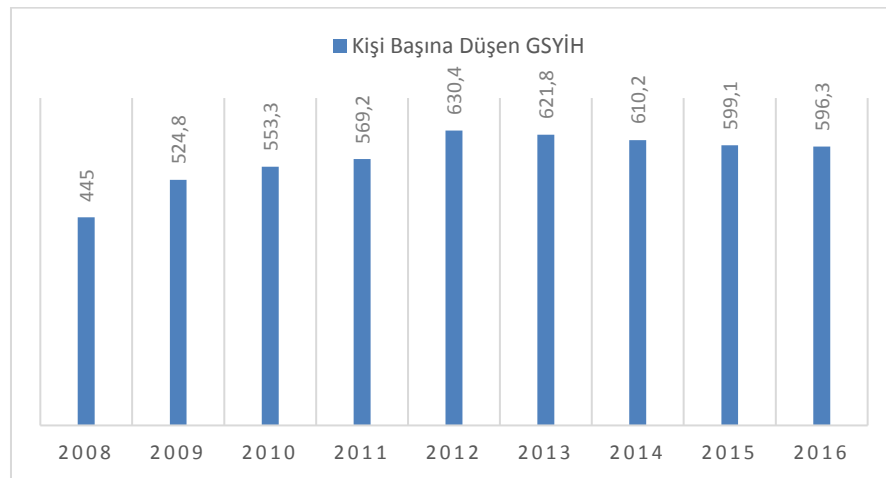
Kaynak: (Afghanistan GDP – Gross domestic product, 05.05.2018).

Afganistan'ın GSYİH'si 1960 yılından 2010 yılına kadar her 10 yıl için **Tablo 1**'de aktarılmıştır. Ülke ekonomisi 1990 ve 2000 döneminde ise hiçbir değişiklik kaydedememekte ve 2,462 milyar \$ olarak gösterilmektedir. 2001'den sonraki dönem Afganistan'ın kalkınma dönemi olup 2010 yılında 15,94 milyar \$'a yükselmiştir. Buna ek olarak ülke GSYİH'si 2012 yılında 20,54 milyar \$ ve 2013, 2014 arasında ise 20,5 milyar \$ olup, 2015 ile 2016 yılları için ise 19,7 ile 19,47 \$ görülmektedir (Afghanistan GDP-Gross Domestic Product, 2016).

Grafik 2: Yıllara Göre Afganistan GSYİH'si (milyar \$)

Kaynak: (Afghanistan GDP – Gross Domestic Product, 05.05.2018).

Afganistan'ın kişi başına düşen GSYİH 2008 ve 2016 yılları arasında farklılıklar aşağıdaki grafikte gösterilmektedir. 2008 yılında ülkenin kişi başına düşen milli gelir 445 \$ iken 2009 yılında 524,8 \$ olmuştur. 2010 yılında 553,3 \$ ve 2011 yılında 569,2 \$ olarak normal devam etmiştir. 2012 yılında 630,4 \$ ve 2013 yılında 621,8 \$'a gerilemiştir. 2014 yılında 610,2 \$ ve 2015 yılında 599,1 \$ olmuş ve 2016 yılında 596,3 \$ olarak 2012 yılına göre bir düşüş göstermiştir.

Grafik 3: Afganistan'ın kişi başına düşen GSYİH

Kaynak: (Afghanistan GDP – Gross Domestic Product, 05.05.2018).

2.3. İktisadi Büyüme Hızı

Üretilen mal ve hizmet kapasitesinde meydana gelen artışa Ekonomik Büyüme denir. 2001'den sonra Afganistan ekonomisi, iktisadi büyümeye daha çok önem vermiştir. Ülkedeki tarımsal sektör, hizmet sektörü ve sanayi sektörlerine göre önemli seviyede ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Afganistan'ın ekonomik büyümesi büyük oranda tarıma dayanmaktadır. Ayrıca ülkenin ekonomik büyümesinin diğer bir kaynağı olarak uluslararası toplumdan sağlanan yardımlar olsa da, genel olarak tarıma bağlıdır. Yağışın yetersiz olması halinde tarımsal üretim düzeyinde azalma yaşanır ve bunun sonucunda doğal olarak ekonomik büyüme hızında düşüş yaşanır. Kısacası ülkenin iktisadi büyüme hızı tarım ve hayvancılığa bağlıdır (Habibi, 2015: 114).

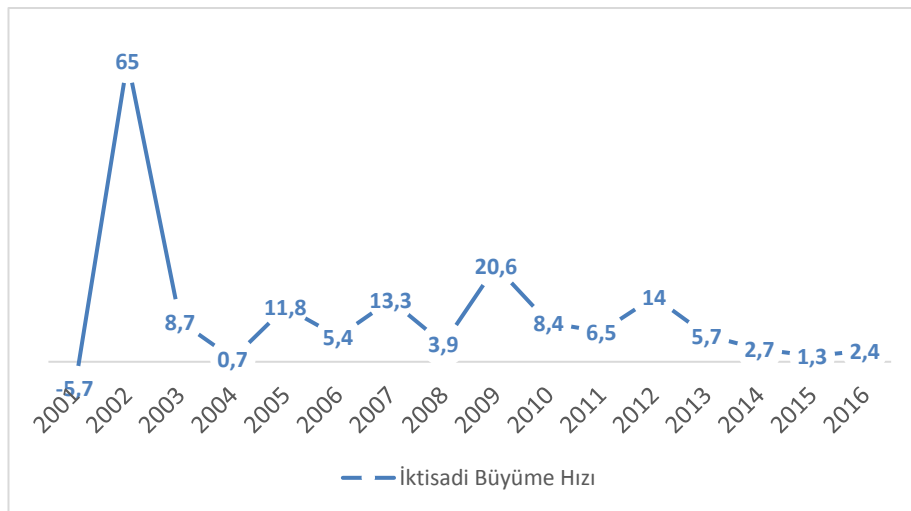
Ticaretle uğraşanların ve kamu sektöründe çalışanların az olma sebebi halkın büyük ölçüde tarımsal alanda çalışmasıdır. Ayrıca tarımsal bir ülke olsa bile bazı bölgelerde zırai üretim %50 seviyede azalmaktadır. Hayvancılık ve el sanatları ise halkın tarımdan sonra en fazla meşgul olan faaliyet alanlarıdır (DASHTİ, 2016: 8).

Tablo 6: Afganistan'ın İktisadi Büyüme Hızı 2001-2016

Büyüme Hızı	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	13,3	3,9	20,6	8,4	6,5	14	5,7	2,7	1,3	2,4

Kaynak: (Afghanistan GDP – Gross Domestic Product, 05.05.2018).

Uluslararası Para Fonu (IMF) verilerine göre, bazı bir ekonomiden serbest piyasaya geçen Afganistan Devleti 2001 yılında yeni politik ve ekonomik reformlara başladı. Gümrük tarifeleri rasyonel hale getirip, kur reformu ve vergi reformu gerçekleşmiştir. 2002-2004 arasında ülkenin ekonomisi ortalama %23,5 büyüme göstermiştir. Ancak bu hızlı ekonomik büyümeye rağmen ülke ekonomisinin küçük ölçüde değişebilmiştir (Jami, 2017: 11).

Grafik 4: Afganistan'ın İktisadi Büyüme Hızı 2001- 2016

Kaynak: (Afghanistan GDP – Gross Domestic Product, 05.05.2018).

2.4. Enflasyon

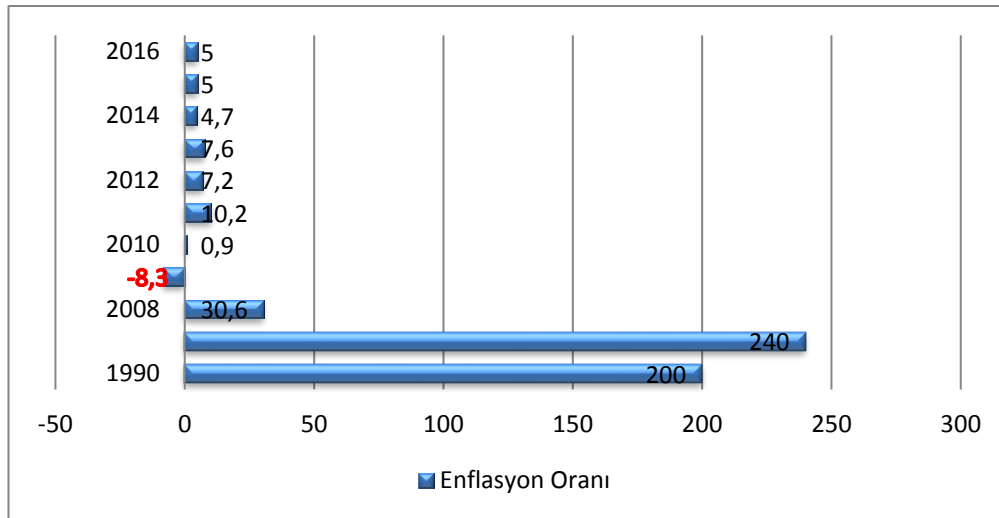
Bir dönemde fiyatlar genel düzeyde artış gösterirse enflasyon denir. Veya GSYİH deflâtöründeki değişme oranı olarak da tanımlayabiliriz. Enflasyon Afganistan için ciddi bir sorun teşkil etmektedir. 1990'lı yıllardan sonra enflasyon oranının %200'ün üzerinde olduğu görülmüştür. Ülkenin başkenti (Kabil) 1996 yılında %240 enflasyon oranını görmüştür (Akkurt, 2004: 28).

Afganistan'ın enflasyon oranı 2008 yılında % 30,6 olmuştur. Bu rakam 2009 yılında -8,3'e kadar azalmıştır. 2010 yılında ise % 0,9 iken 2011'de %10,2 civarında bir artış göstermiştir. 2012 ve 2013 arasında ülke enflasyonu %7,2 ile %7,6 düzeyinde gerçekleşmiştir (SHAIQ, 21). 2014 yılında enflasyon oranı %4,7 civarındayken, 2015-2016 yıllar arasında ülke enflasyon oranı %5 olmuştur (Jami, 2017: 11).

Tablo 7: Afganistan'ın Enflasyonu

Enflasyon	1990	1996	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
		200	240	30,6	-8,3	0,9	10,2	7,2	7,6	4,7	5

Kaynak: (Trading Economics, Afghanistan – Enflasyon, 12.06.2018)

Grafik 5: Afganistan'ın Enflasyon Oranı

Kaynak: (Trading Economics, Afganistan – Enflasyon, 12.06.2018)

2.5. Afganistan’ın Dış Ticaret Genel Durumu

Ticaret, Afganistan’da coğrafi konumundan dolayı her zaman önemli ve merkezi bir rol oynamıştır. Uzmanlara göre, ülkenin coğrafi konumu küresel ve bölgesel açıdan geçmişten buyana bir dehliz (koridor) olarak ifade edilmiştir. Ülkede ihracatın güçlendirilmesi gerekmektedir. Zira ihracat oranındaki düşüklük sebebiyle dış ticaret bilançosu her zaman açık vermiştir. Dolayısıyla Afganistan’ın ekonomik kalkınması için ihracat oranının artırılması ve ithalat oranının azalması gerekmektedir. Çünkü ülke ekonomisinin kalkınması için ihracat, önemli bir yere sahiptir (Jami, 2017: 15).

2.5.1. Ticaret Ortakları

IMF, bir ülkenin iktisadi büyüme hızının ticaret ortakları tarafından etkilenmesini şöyle ifade etmektedir: “Diğer tüm büyüme belirleyiciler kontrol edildikten sonra, ticaret ortakları büyüme oranı ve nispi gelir düzeyi, yurtdışı büyüme üzerinde güçlü etkilere sahiptir. Zengin ticari ortaklara sahip olan bir ülke için koşullu yakınsama daha güçlü olmaktadır” (Habibi, 2015: 157). Bu durum Afganistan için de geçerlidir. Ancak bu durumu 1990’lı yıllardan önce ve 2001’den sonra iki dönem olarak incelemek gerekmektedir. SSCB, Afganistan’ın 1990’lı yıllarda en fazla ihracat yaptığı ülkelerin başında gelmektedir. Afganistan’ın bu iki kategori olan ticareti 2010’dan sonra genelde Çin, Pakistan, Hindistan, İran başta olmak üzere komşu bölge ülkeleriyle ticari ortaklıklar tesis edilmiştir.

Tablo 8: Afganistan'ın SSCB'ye Yapılmış olan İhracat

Yıl	1978	19780	1981	1982
Ülkenin Toplam İhracatı	322773	705244	694292	707616
SSCB'ye Yapılmış Olan İhracatı	112322	417872	412635	355180

Kaynak: Afganistan Merkez İstatistikleri, 2005.6

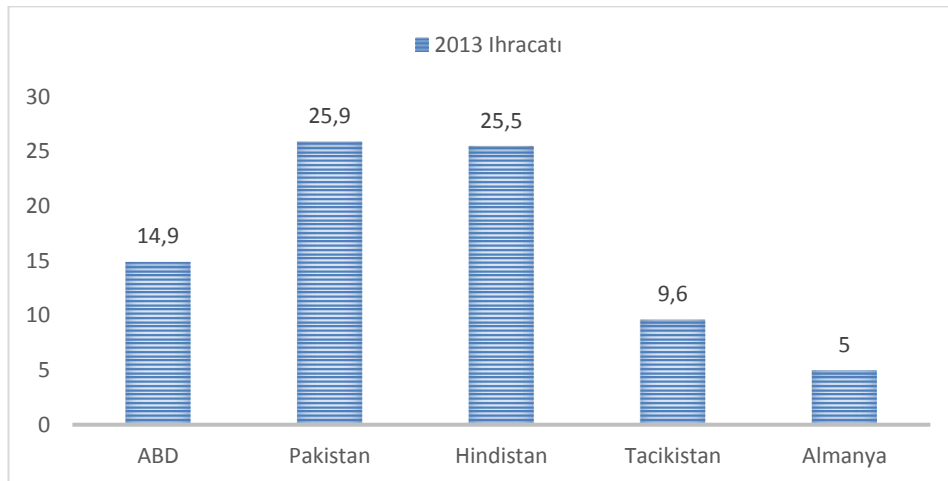
Tablo 9: Afganistan'ın SSCB'den Yaptığı İthalat

Yıl	1978	1980	1981	1982
Ülkenin Toplam İthalatı	419925	551748	622416	695200
SSCB'den Yapılmış olan İthalatı	89512	265000	365000	411010

Kaynak: Afganistan Merkez İstatistikleri, 2005.6

2.5.2. İhracat Ortakları

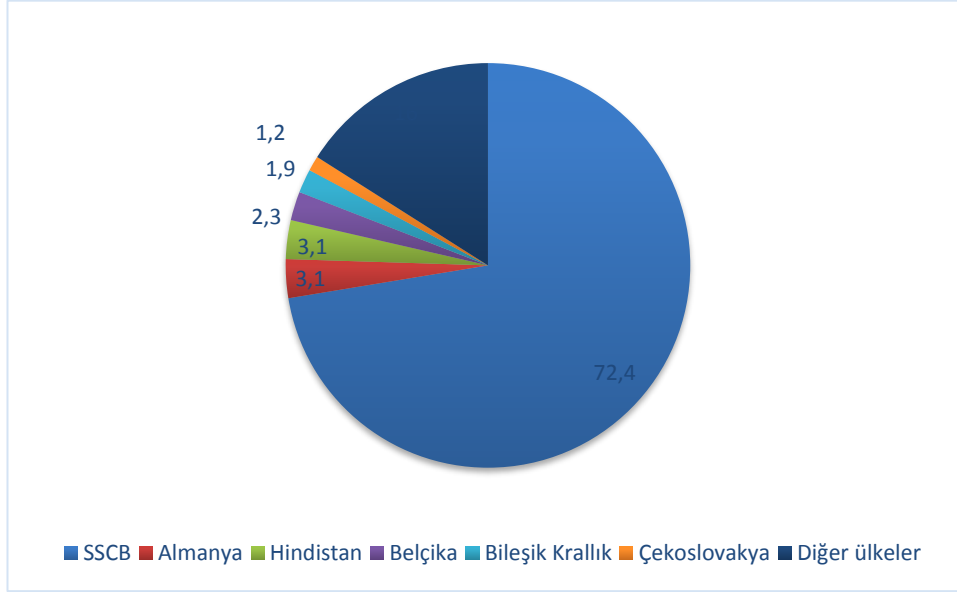
Afganistan'ın ihracat ortakları başta komşu ülkeler olmak üzere gelişmiş ve gelişmekte olan bölge ülkeleri olmuştur. 1,264 milyar \$ olan (2013) ihracatının %25,9'unu Pakistan, %25,5'ini Hindistan, %14,9'unu Amerika Birleşik Devletleri, %9,6'sını Tacikistan ve %5'ini Almanya ile yapmıştır.

Grafik 6: Afganistan'ın İhracat Ortakları 2013

Kaynak: SHAIQ, 2016: 32.

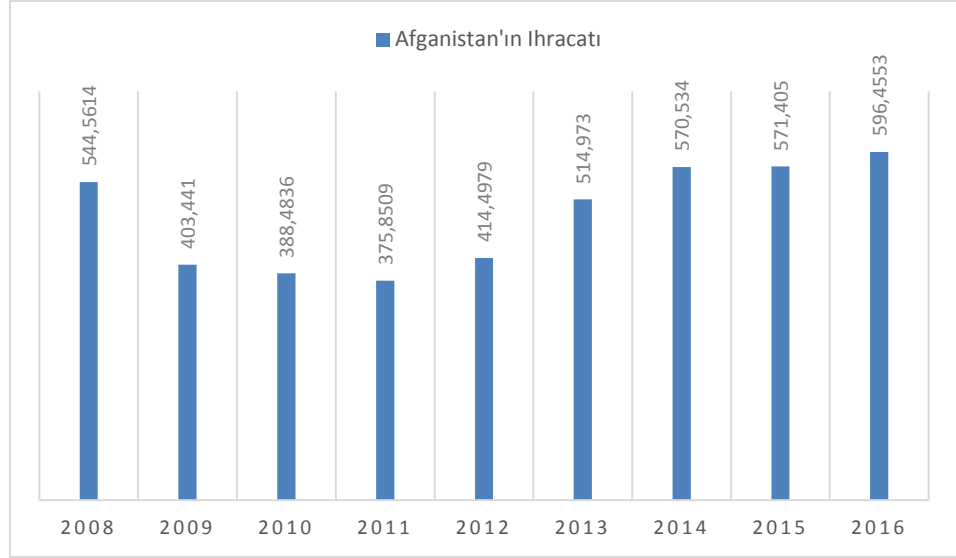
Bu rakam 1990'lı yıllarda %72,4 SSCB, %3.1, Almanya (Doğu ve Batı) %3.1 Hindistan, %2.3 Belçika ve Lüksemburg, %1.9 Birleşik Krallık, %1.2 Çekoslovakya, diğer ülkeler ise %16 olarak Afganistan ihracatında pay almışlardır.

Grafik 7: Afganistan'ın İhracat Ortakları 1990

Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/pages/contact> (Erişim tarihi 17.06.2018).

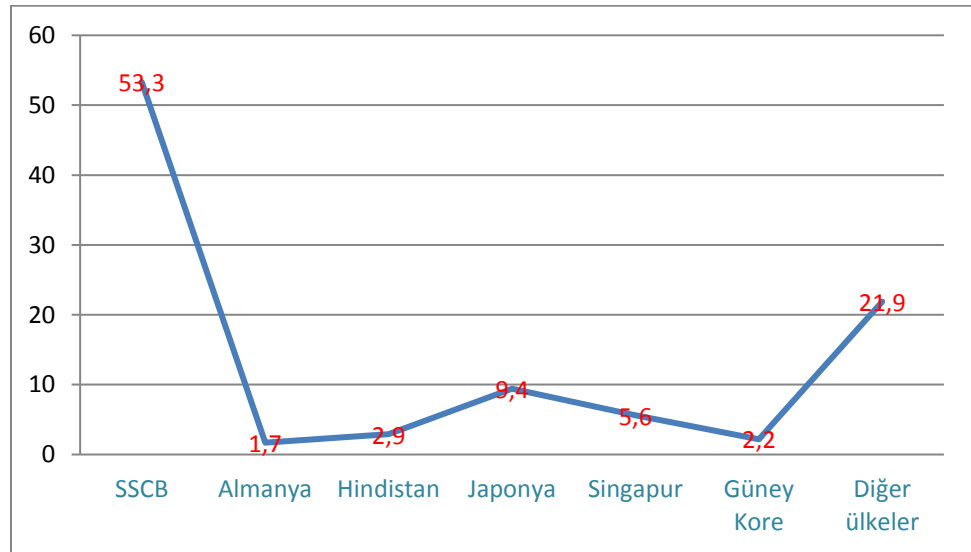
Çizelgede Afganistan'ın ihracatı 2008 yılından 2016 yılına kadar milyon \$ olarak gösterilmiştir. Ülkenin ihracatı 2008 yılında 544,5614 milyon \$ iken 2009 yılında bu rakam büyük bir düşüş göstererek 403,441 milyon \$'a düşmüştür. 2010 yılında 388,4836 milyon \$, 2011 yılında 375,8509 milyon \$, 2012 yılında 414,4979 milyon \$ olmuştur. Ülkenin ihracat 2013 yılında 514,973 milyon \$'a yükselmiştir. Afganistan'ın ihracatı 2014 yılında 570,534 milyon \$, 2015 yılında 571,405 milyon \$ ve 2016 yılında 596,4553 milyon \$ olmuştur.

Grafik 8: Afganistan'ın İhracatı

Kaynak: Trading Economics, Afganistan – İhracatı, 12.06.2018.

2.5.3. İthalat Ortakları

Afganistan'ın ithalatına iki kategoride bakmak gerekmektedir. İthalat açısından 1990'lı yıllarda SSCB başta olmak üzere Pakistan, İran, Hindistan, Japonya, Singapur ve Güney Kore en önemli ortakları olmuştur.

Grafik 9: Afganistan'ın İthalat Ortakları 1990 yılı

Kaynak: <http://www.iranicaonline.org/pages/contact> (Erişim tarihi: 17.06.2018).

Tablo 10: Afganistan'ın İthalatı (USD milyon \$)

İthalat	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	3019,8	3336,4	5154,24	6390,31	8932,39	8724,08	7729,16	7722,8	6534,14
	601	348	99	09	07	39	88	65	04

Kaynak: (Trading Economics, Afganistan – İthalatı, 12.06.2018)

2.6. Sektörler

2.6.1. Tarım

Nüfusunun en önemli ekonomik kaynağı tarım sektörü olan Afganistan'ın, GSYİH'in yaklaşık %30'u tarımsal üretim kaynaklıdır. Oysaki bu durum 2012 yılında %25,6 oranına düşüş göstermekte ve halkın %85'i geçimini tarımdan kazanmaktadır. Tarımsal üretimin en büyük kısmı buğdaydır ve yurtiçi tüketime yönelik üretilen tahıllardan oluşmaktadır. Ekonomik kalkınmada lokomotif ve canlandırıcı araç olarak rol oynayan, Afganistan'ın tarım sektörü başka sektörlerle yakın ilişki içerisinde. 1960 ve 1970 yıllarda Afganistan, dünyanın en büyük kurutulmuş meyve ihracatçılarından biri olup, 20. yüzyılda güçlü tarıma odaklı pazar sistemine sahipti ve bu ürünlerde Afganistan dünya pazarının yaklaşık %60'ına sahipti. Bu durum ülkeye önemli bir sermaye sağlamıştı. Ancak günümüzdeki Afganistan tarımda karşılaştırmalı yararını kaybetmiştir (Habibi, 2015: 107).

Buğday ülkenin en önemli besin ürünü olup, üzüm, karpuz, çeşitli meyve ve sebzeler de yetişmektedir. Kuruyemiş en önemli ihraç ürünlerinden bir tanesidir. Tarım araçları çok basit düzeydedir. Sulama kanalları savaşlarda büyük ziyan görmüş ve ülke üretiminin tekrar gelişmesinde ciddi zorluklarla karşılaşmıştır. Ziraat ve tarım ülkesi sayılan Afganistan'ın, yağışsızlık gibi uygun olmayan tabiat şartlarından dolayı topraklarının büyük kısmı kullanılmamaktadır. Afganistan %90'lara varan üretimiyle dünyada uyuşturucu üreten ülkeler arasında birinci sıradadır. 2009 yılında uyuşturucudan elde edilen gelir yaklaşık olarak 438 milyon \$ civarındadır. Haşhaş üretimi durdurulması halinde toplumun büyük bir kısmı ve çiftçiler tehlikeye düşeceğinden, Afganistan ekonomisi bu durumdan etkilenecektir (Obayd, 2017: 135).

Afganistan’da inşaat sektörü çok zayıf durumdadır. Bu durum aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo 11: Afganistan Çimento Üretimi (bin ton)

Çimento üretim	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	37,3	31,5	35,6	35,7	70,8	87	70,1	100,8	186,3

Kaynak: Trading Economics, Afganistan – Çimento üretim, 12.06.2018

2.6.2. Madencilik

Doğal kaynaklar açısından zengin yataklara sahip olan Afganistan petrol, doğalgaz ve kömür gibi enerji minerallerine, bakır, krom, demir, altın, gümüş, tuz gibi mineral ve maden rezervlerine, cam, seramik, inşaat, kimya ve gübre sanayinde kullanılan madenlere, çimento yapımında kullanılan kliniklere, kireç taşı ve kil ile mermer yataklarına sahiptir. Ayrıca Afganistan genelinde 1.400’den fazla maden sahası bulunmaktadır (Ministry of Mines and Petroleum, 2016).

Ülkenin işletilen en önemli doğal kaynağı ise 1967 yılında keşfedilen doğal gazdır. Ülkede mevcut doğal gaz boru hattının 49.098 km olduğu bilinmektedir. Resmi verilere göre ülkede yıllık 220 milyon m³ gaz üretimi yapılmaktadır. 1967 yılında keşfedilen doğalgaz ülkenin en önemli kaynaklarından biridir. 1980’li yıllarda doğalgaz satışları yılda 300 milyon \$’ı bulup ülkenin ihracat gelirlerinin %56’sını oluşturmuştur. Afganistan’ın doğal kaynakları doğal gaz, petrol, kömür, bakır, krom, tuz, sülfür, kurşun, çinko, demir ve kıymetli taşlardır. Ülkenin bakır madeni kaynaklarının Şili’den sonra dünyadaki en büyük bakır yataklarını oluşturduğu tahmin edilmektedir. Ancak ülkenin dağlık yapısı ve yetersiz ulaşım ağı, bu kaynakların işletilmesini ticari bakımdan kârsız kılmaktadır. Günlük petrol tüketimi 3500 varil olan Afganistan’da zengin petrol yatakları bulunmasına rağmen petrol üretimi yapılamamaktadır (Afghanistan after the 2014, 2017). Bu kaynağın ihracatının %90’ından SSCB faydalanmış, 1989 yılından sonra yani SSCB Afganistan’dan geri çekildiğinden bu yana, doğalgaz üretimi kesintiye uğramıştır. Afganistan’ın kuzeyinde, 1,6 milyar varil ham petrol ve 16 trilyon cubic feet doğalgaz rezervi ve 0,5 milyar varillik doğalgaz rezervi bulunduğu tahmin

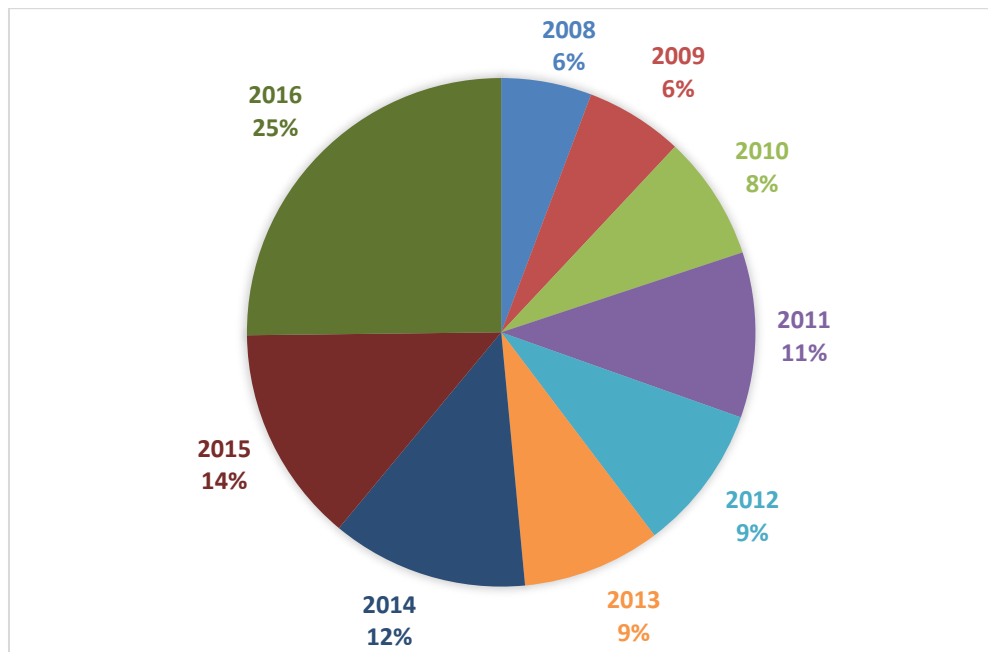
edilmektedir. 1980’li yıllarda doğal gaz satışları yılda 300 milyon \$’ı bulmuştur. Afganistan’ın madencilik üretimi aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 12: Yıllara göre Madencilik Üretimi Değeri AFN Milyon

Madencilik üretimi	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
	844,9	913,6	1164,4	1544,2	1362,3	1291,1	1836,7	2026,1	3697,1

Kaynak: (Trading Economics, Afganistan – Enflasyon, 12.06.2018)

Grafik 10: Yıllara göre madencilik üretim % değeri (AFN Milyon)

Kaynak: (Trading Economics, Afganistan – Enflasyon, 12.06.2018)

Bu tutar ülkenin ihracat gelirlerinin %56’sını oluşturmaktadır. Keşfedilmiş doğalgaz yataklarının büyük bir kısmının Afganistan ile Tacikistan arasındaki Amu Derya havzasında bulunduğu tahmin edilmektedir ve toplam büyüklüğü yaklaşık olarak 515.000 km²’dir. Afganistan’da tahminen 40 farklı renkte, 35 çeşit mermer bulunmaktadır. Uluslararası standartlarda kesim ve işleme için yeterli makine ve cihaz bulunmadığından Pakistan’a ihraç edilmektedir. Jawkhar, Darband ve Aynak bölgelerinde üç yüzden fazla bakır yatağı bulunmaktadır. Aynak bölgesindeki yüksek kalitedeki bakır rezervinin 240 milyon ton olduğu tahmin edilmektedir. Afganistan’da en büyük altın yatakları Ghazni, Badakhşan ve Takhar şehirlerinde bulunmaktadır. Ayrıca Zarkashan ve Sampty yataklarında 20-25 ton rezerv olduğu

tahmin edilmektedir. En büyük demir yatakları Herat vilayeti ile Panjshir vadisinin arasındadır ve en ünlü olan Bamyan'daki Hajigak demir yatağıdır. Burada 110 milyon ton rezerv olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca Afganistan değerli taşlar bakımından da zengindir ve yıllık 9-12 milyon \$'lık büyük bir kısmı özellikle Pakistan'a ihraç edilmektedir (T.C. Kabil Büyükelçiliği, 2017).

Afganistan ayrıca dünyanın en az enerji tüketen ülkelerinden biridir. Dünya Bankası verilene göre nüfusun yalnızca % 28'si enerji nakil hatları şebekesine bağlı durumdadır. Kentlerde yaşayanlar, kırsal kesimde yaşayanlara oranla şebekelerden daha çok faydalanmaktadır (BBC, Türkçe, 2014).

2.6.3. Yasa Dışı Maddeler

SSCB işgaline karşı direniş döneminde Afganlı mücahitler, askeri harcamaları için haşhaş üretmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda uyuşturucu yapımında kullanılan haşhaş üretimi ve satışı ile uyuşturucu ticareti Afganistan'ın genel gelir kaynağı haline gelmiştir (Çınarlı, 2009: 49).

Afyon ya da eroin için de benzer bir değerlendirme yapacak olursak, Afganistan'da afyon ve eroin üretimi de politik istikrarsızlık ve yaygın fakirlik nedeniyle düşük riskli bir ticari meta olarak görülmekte ve üretim ve kaçakçılık artarak devam etmektedir (Ersoy, 2015: 97). Afganistan, uzun yıllardan beri devam eden savaş ve çatışma ortamının da etkisiyle, milli gelirinin önemli bir kısmı hala uyuşturucu ekonomisine dayanan bir ülkedir. Dolayısıyla 1980 yılında doğan Afgan çocuklar, savaş, şiddet, yoksulluk, okulsuzluk ve yolsuzluktan başka bir şeyle henüz tanışmamışlardır. Taliban rejimi uyuşturucudan yüksek para kazandığı ve işçilerin muhtemel isyanını önlemek için, uyuşturucu ekimini ve üretimini serbest bırakmıştır. 2001 yılından sonra Taliban ve devlete karşı olan gruplar Kabil'den uzaklaşmış olsalar da merkezî hükümete alternatif bir sulta olarak varlığını sürdürmeyi başarmışlardır. Yabancı askeri güçlerin geri çekilme çalışmalarının devam ettiği 2018 şartlarında Taliban'ın bilhassa Afgan güvenlik güçlerine yönelik saldırıları artmıştır. Bu zaman zarfında Taliban'ın güçlü olduğu Helmand şehri başta olmak üzere ülkenin güney kesimleri, uyuşturucu üretiminin yoğunluk kazandığı bir bölge

haline gelmiştir. Bu durum, değişmeksizin daha kötüye gitmektedir. Ülkedeki uyuşturucu ekiminde görülen büyük artış bunun somut göstergelerinden birisidir.

Sovyet işgali sırasında mücahitler kendi finansmanları için uyuşturucu üretimine göz yummuşlardır. 1990'lı yıllarda başlayan iç savaş döneminde savaş ağaları uyuşturucu gelirini kullanmışlardır. Taliban, uyuşturucu ekim alanlarını hızla artırmış ve Afganistan 1999 yılında dünya üzerinde en fazla yasadışı afyon üreten ülke unvanını almıştır. Daha öncede belirtildiği gibi, devam eden silahlı çatışmaların toplumsal güvenliğe yönelttiği tehdit, bir taraftan ülke istikrarını bozarken diğer taraftan illegal ekonominin yaşayabileceği uygun alan ve ilişkileri ortaya çıkarmaktadır. Bu alan ve ilişkiler, şiddetin sürmesi için gerekli olan maddi kaynakları, çatışan taraflara yollamaktadır. Stanford Üniversitesi tarafından yapılan bir araştırmaya göre, son dönemde dünyanın farklı coğrafyalarında görülen 128 iç çatışma içerisinde, isyancı silahlı grupların illegal mali kaynaklara ulaştığı 17'si, ortalama çatışma süresinden 5 kat daha fazla faaliyet göstermektedir. Uyuşturucu kaçakçılığı orta Asya topraklarını geçtikten sonra Rusya'ya ulaştığı için hem Orta Asya hem de Rusya için büyük bir sorun teşkil etmektedir. Afyon ülkenin %25'ine karşılık gelen yerlere kuzey yoldan ihraç edilmektedir. AGİT, haşhaş ekimi ve uyuşturucu kaçaklığını ortadan kaldırmak için 2014'ten beri Afganistan ile iş birliği başlatmıştır. Hâlbuki böyle bir ortamda silahlı güce sahip olanlar, toplumu ve politik ekonomiyi yine organize etmeye çalışmaya yönelmektedir (Ersoy, 2015: 61).

BM'nin yayınladığı Afganistan afyon araştırmasına göre, 2013 yılındaki haşhaş ekimi, 2012'ye göre %36 düzeyinde artmıştır. Rakamsal ifadeyle bu durum, ülkedeki haşhaş Ekiminin 154 bin hektardan 209 bin hektara yükselmesini göstermektedir. Bu rakam Afganistan'daki haşhaş ekimi açısından tarihi bir rekor anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu üretimin Afganistan'ın geleceğine olumsuz yönde etki edeceğini söylemek yanlış olmaz (BBC, Türkçe, 2013).

Bazı kaynaklara göre, Hamid Karzai muhaliflerine gözdağı vermek üzere Taliban'ın güçlenmesini sağlamış ve ülke güvenliğini risk altına sokmuştur. Bu süreçte yolsuzlukların artmasına göz yummuştur. Hamid Karzai, afyon ticaretinin, terörizmden ve hatta 1979 yılında SSCB işgalinden daha beter bir kanser olduğunu vurgulamasına rağmen böyle bir gelişme yaşanmıştır. Taliban, El Kaide ve Kuzey İttifakı'nın ülkedeki uyuşturucu piyasasında birbirinden farklı rolleri vardır. Taliban,

dile getirmediği bir anlaşma doğrultusunda, ekim alanlarının güvenliğini sağlamak karşılığında uyuşturucu gelirlerinden %10–20 arası vergi almaktadır. Kuzey İttifakı ise kendisi ekim gerçekleştirilmemesiyle birlikte, bağlantıları yoluyla yerel mafyayı devre dışı bırakıp, uluslararası suç grupları ile bağlantılar kurmaktadır. Taliban'ın sahip olduğu 100 milyon \$'lık savaş ekonomisinin 20 milyon \$'ını haşhaş ekiminden elde edildiği bilinmektedir (Aras ve Toktaş, 2008: 47-53).

SSCB'ye karşı verilen savaş, Afganistan'da kırsal üretim ve istihdamı olumsuz etkilemiş, parasal ve finansal sistemleri çökertmiş, eğitim sisteminin tamamen zarar görmesi gibi sonuçlar meydana getirmiştir. Savaşı finanse etmek için, çökmüş olan ekonomik ve finans sisteminde kredi ve borç verme hizmetinin geri ödemesini toplum haşhaş üretimine yönlendirmekle sağlamıştır. Örneğin: ülke nüfusunun %12'si uyuşturucu ekonomisinden gelir elde etmektedir. Bunların 2,3 milyonunu afyon ekimi yapan çiftçiler ve toprak sahipleri, geriye kalan 700 binini de afyonun işlenmesi süreci ve uyuşturucu trafiğinde istihdam edilenler oluşturmaktadır. Kuru afyon hacmine oranla az yer kaplayan ve değerli olan, stoklanabilen, istendiğinde paraya çevrilebilen bir değer haline almıştır. Bu durum çiftçileri haşhaş ekmeye zorlamıştır. Tahıllar ve hatta yüksek getirisi olan endüstriyel bitkilerle kıyaslandığında bile afyon, koka ve kenevir bitkilerinin çiftçilere getirisi çok daha yüksektir. Diğer bitkileri yetiştirdikleri takdirde sadece kendi ihtiyaçlarını karşılayabilen çiftçiler uyuşturucu bitkileri yetiştirdiklerinde kâra geçmekte, hatta tasarruflarla yeni yatırımlara yönelebilmektedirler (Arsalan, 2015, 251).

Afganistan, uluslararası pazara sunulan eroinin %70'ni, Avrupa pazarına sunulan eroinin ise %95'ini karşılamaktadır. Uyuşturucu ekonomisinin Afganistan'a son dönemlerde istikrarsızlaştırıcı etkileri olmuştur. İç savaş ve çatışmaların sürmesinde pay sahibiyken bunların nedeni değildir, bölgesel ve ekonomik krizler, en azından doğrudan, bundan kaynaklı değildir. Ülkenin çiftçilerinin uzun ekonomik depresyon sürecinde hayatta kalma mücadelelerinin bir sonucudur. Ülkede yasadışı ekonomi, bilinen boyutuyla en az yasal ekonomi kadar büyüktür. Ülkenin en önemli ihracat kalemini afyon sakızı oluşturmaktadır. Haşhaş tarımı ise çiftçiler yanında bunun işleme ve kaçakçılığını yapan silahlı gruplara da finansal kaynak sağlamaktadır. Ülkede, günümüzde yaşanan istikrarsızlığın önemli ölçüde kaynağı da savaş ağalarıdır. Savaş ağaları ekonomik gücü ellerinde tuttukları için siyasî gücün

de sahibidirler. Kuraklık ve savaşın etkisiyle yıkıma uğramış ülkede birkaç endüstri kolu ayakta kalabilmiştir. Afganistan’da uyuşturucu hakkında ne düşündükleri konusunda eski Afganistan Cumhurbaşkanı Hamid Karzai ile *Global Leaders* gazetesinden İpek Cem’in yaptığı röportajda Hamid Karzai şunları ifade etmiştir:

“Uyuşturucu, Afganistan'a 30 yıl süren savaşlar ve acıların sonunda geldi. Hiçbir Afgan ailesi ertesi güne sağ çıkıp çıkamayacağını veya çocuklarının durumunun iyi olup olmayacağını, evlerinin ertesi gün ayakta olup olmayacağını bilmiyorlardı. Pek çok insan bu çaresizliğe bağlı olarak göç ettiler ve tarlalar haşhaş üretenlerin ellerine kaldı. Bazı insanlar nar bahçelerini yok edip haşhaş ekmeye başladı. Dolayısıyla zor bir durum, ancak ülke istikrara kavuştukça ve ekonomi düzeldikçe uyuşturucuya karşı daha başarılı olacağız. Geçen sene uyuşturucuya karşı büyük başarılar kazandık. Aynı başarıyı bu sene de tekrarlamaya çalışıyoruz. 2005’te haşhaş üretilen alanı %21 oranında azaltmayı başardık. Bu oranı ileriki dönemlerde de artırmayı planlıyoruz. Bu iş birkaç senemizi alacak ama mücadeleye devam edeceğiz ve uluslararası yardım sayesinde daha başarılı olacağımıza inanıyoruz” (Cem, 2006: 6).

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFGANİSTAN'IN EKONOMİK GELİŞMESİNİN ÖNÜNDEKİ POLİTİK ENGELLER

Bir ülkeye kalkınması için gerekli olan şartları uygulamadan, ülkenin kalkınması mümkün değildir. Bu şartlardan birincisi kararlı bir irade, ikincisi niyetin temiz ve saf olmasıdır. Afganistan'ın bunca yardımlara rağmen kalkınmamasının sebebi olarak bu unsurların yetersizliği gösterilebilir. Çünkü 42 ülkeden 200 binden fazla muharip ve istihbarat ile 20 binlik Taliban'ı bitirememesi oldukça dikkat çekicidir. Zira muhalifler her geçen gün daha da artmaktadır. Diğer bir neden ise yöneticiler arasında vatanseverlik hissiyatının zayıflığıdır. Eğer yöneticiler gerçekten ülkeye severek hizmette bulunurlarsa ve ülkenin ekonomik kalkınmasını amaçlayarak hizmet ederlerse, uygun politikalar ve stratejilerin hayata geçirilmesi ile ekonominin kalkınması mümkün olacaktır. Ancak bu durum gerçekleşmediği için, ülkenin ekonomik kalkınması bir hayal olmuştur. Bunlarla beraber bir ülkenin ekonomik kalkınmasını engelleyen bazı sosyoekonomik faktörler bulunmaktadır ki, Afganistan'ın ekonomisi de bu engelleyenlerden müstesna değildir. Afganistan'ın sosyoekonomik faktörleri, ülkenin sanayisinin gelişmemesi, ülkede modern teknoloji eksikliği, kaynakların rasyonel kullanılmaması en önemli problemlerdendir. Şimdi Afganistan ekonomisinin önündeki engeller üzerinde biraz detaylı olarak duralım.

3.1. Savaş

Afganistan, 18. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar, yaklaşık 150 yıl boyunca İngiliz sömürgeciliğine (Birinci ve İkinci Afganistan-İngiliz savaşı) direnmiş ve her türlü yabancı etkiye kapalı kalmıştır. Bu yüzden ekonomik kalkınması için gerekli olan büyük ticaret yollarını açmaya herhangi bir çaba göstermemiştir. Afganistan'da 20. yüzyıl başlarında sanayi üretimine geçmek, ticareti geliştirmek ve ulaşımı modern ve gelişmiş seviyeye getirmek için bazı çabalar harcanmıştır. Fakat bu çabalar yetersiz kalmıştır. Afganistan, ekonomik kalkınması için 1950'li yıllarda

ABD ve SSCB yanında, İnan ile Basra K6rfezi kıyısındaki 6lkeler tarafından alınan yardımlar ile bir miktar fayda sağlanmıştır. Ancak gerçekleşen bu yardımlara karşı 6lke, 1979 yılında başlayan savaşlarla fazlasıyla zarar g6rm6ř ve tahribata uğramıştır. SSCB'nin işgali, 6lkeyi politik ve ekonomik olarak daha da bağımlı hale getirmiştir (Akkurt, 2014: 26).

Savaş dolayısıyla k6yl6 n6fusun yaklaşık %50'si k6ylerini terk etmiştir. 6lkede bitmeyen savaşlar yaklaşık 2.000 d6n6m ormanı, 40.000 d6n6m meyve bahçesini yok etmiş, bununla beraber yaklaşık 1.000 trakt6r, 5.5 milyon hayvan ve 3 milyona yakın farklı zirai teçhizatı bu s6rete kullanılamaz hale getirmiştir. Ayrıca yaklaşık 8.000 eşme zarar g6rm6ř ve nehir yatakları dağılmıştır ki, tahmini değeri 140 milyon AF olduğu d6ř6n6lmektedir.

Bununla beraber 1.878 d6n6m arazide kurulmuş olan Celalabat Devlet iftliğinin, 1.245 d6n6m tropikal meyveleri ve 623 d6n6m zeytin arazisi de savaşlarda yok olmuştur. Savaş tropikal meyvelerin 6retimini yıllık 6.500 ton dan 77 tona d6ř6r6p sonunda bu işleyen araziyi tahrip edip bir 6le d6n6řt6rm6ştir. Bununla birlikte 6lkenin diğer zirai ve ticari sermayeleri ‘‘Gazne kentindeki Soğuk Hava Projesi, Helmand kentindeki Vadi Projesi, Herat kentindeki Selma Projesi ve Herat kentindeki Soğuk Hava Projesi’’ ve diğer onlarca projenin faaliyetleri sona ermiştir.

Toplam 574 adet aktif olan end6stri ve m6esseselerden yaklaşık 500 tanesi savaşlarda yok olunmuştur. Bunlardan yaklaşık 100 tanesi Kabil sanayi parkında mevcuttu ki, tamamen tahrip olmuştur. Dolayısıyla 2002 yılında Afganistan Sanayi Bakanı, sanayi işletmelerini tekrar inşa etmek için yaklaşık 200 milyon \$ lazım olduğunu ifade etmiştir (Mesut, 2013: 500).

3.1.2. Dış M6dahaleler

G6n6m6z Afganistan'ı, 6 dış m6dahale (iki Afgan-İngiliz savaşı ve Sovyetler Birliği s6m6rgesi) ve bir i çatışma neticesinde politik ve ekonomik bakımında b6y6k bir darbe g6m6řt6r. Sovyetler Birliği, Afganistan'ın y6netimine m6dahale de bulunarak bir darbe sonucunda ele geçirmiştir. Ortaya çıkan krizler, Afganistan'da SSCB tarafından kurulan h6k6metler ve toplumsal i çatışmalar,

komünist idare altında yaşamayı kabul etmemesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Yaklaşık 10 yıl devam eden iç savaştan sonra ülkede, Şii-Sünni çatışmaların yanı sıra etnik ve bölgesel çatışmalar meydana gelmiştir. Hâlbuki SSCB askeri gücü ülkeyi terk etmişti. Ortaya çıkan savaşlar sonucunda, 5 milyon insan ülkeyi terk etmiş oldu. Ülkenin istikrarı, eğitimi, ziraatı, altyapısı büyük ölçüde olumsuz yönde etkilendi. Küçük mafya grupları ise uyuşturucu ticaretini ve insan kaçaklığını başlattı. Dolayısıyla yaşanan bütün bu olumsuz etkiler savaşların bir neticesi olmuştur (Çağmaq, 2015: 38).

1973'te AHDP (Afganistan Halk Demokratik Partisi), Viş Zalmıyanı (Uyanık Gençler) desteğiyle yapılan askeri darbe sonucunda Afganistan'da ilk kez Davut Han tarafından Cumhuriyet kurulmuş ve günümüze kadar devam eden felaketin başlangıcı olmuştur. AHDP, politik, ekonomik ve askeri desteğini tamamen SSCB'den almaktaydı. Hâlbuki darbeden önce, Afganistan'da ekonomik kalkınma başlangıcı Afganistan'ın bağımsızlığı ile olmuştur. Darbenin öncesinde hem mutlak hem de karşılaştırmalı olarak, Güney Asya'daki ülkelerin ekonomisi kalkınmış seviyedeydi. Hatta bazı ekonomik göstergeler yönünden üstünlüğe sahipti. Darbe sonucunda gerçekleşen 70 yıllık gelişme ve ekonomik kalkınma, ülke bütün maddi masraflarını SSCB'den almasına rağmen yıkıcı hale gelmiştir. Örneğin, 1981 yılında Başbakan Sultan Ali Keştmand, "Biz ülkemizi darbeden korumak için tüm hayati malzemeler olan gıda, silah, teçhizat, petrol ve diğer maddi yardımları SSCB'den alıyoruz" demiştir. Bu durumda SSCB Afganistan'ın bütün ekonomik projelerin finanse ederken, 25-27 Aralık 1979 yılında Afganistan'ı işgal etmiştir (Habibi, 2015:109).

Tablo 13: Sovyet Asker Yardımları (milyon ruble), 1980-1989

Yıl	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989
Ruble	267.6	231.5	277.9	221.4	366.3	516.3	579.1	1063.4	1629	3972

Kaynak: Anton Minkov, 2010 (Erişim Tarihi: 12.9.2018)

Bu dönemde ülke ekonomisinin kalkınması için özel sektörü güçlendirici teşvik çalışmaları yapılmıştır. Amaç özel sektörün devlet desteği ve sübvansiyonları sayesinde büyümesi idi. Bu dönemde hükümet başta AHDP tarafından SSCB'nin

desteği ile 498 milyon AF'lik küçük ve orta seviyeli projelere yatırım için sermaye desteği yapıldı (Khorasanzameen, 2010: 25). Olaylardan önce ülke ekonomisinin yıllık reel büyümesi %1'i göstermekteydi. Tarımsal alanlar %10 azalmış, ülkenin en fazla zarar gören sektörü tarım sektörü olmuştur. Düşük gelirli ülkelerin grubuna giren Afganistan, 1979 yılında yaklaşık 278 \$'lık kişi başına gelir ve az gelişmiş ülkeler grubuna girmiştir. Sonuçta bankaların sermaye desteğinin olmaması ve sabit sermayenin ortadan kaldırılması sermaye akışını ve yatırımları sektöre uğratmıştır. Ülkenin küçük seviyeli ziraat üretimi hariç bütün üretim sektörü imha edilmiştir. Yaşanan savaşlar nedeniyle ülkenin yaklaşık 5 milyonluk nüfusu ülkeyi terk edip Pakistan ve İran'a mülteci olarak göçmüştür. Böyle bir sonuçta büyük bir emek ve sermaye kaybı yaşanmıştır.

SSCB'nin Afganistan'da bulunduğu sürece ülkeyi terk eden nüfusun %50'si eğitilmiş bireylerdir. Bu dönemde diğer 2 milyon insanın yer değiştirmesi ve birçok işletmelerin faaliyetlerini durdurması savaşlar ve çatışmaların birer neticesidir. Özellikle ülkenin eğitilmiş personeli, doktor ve asker gibi nitelikli nüfusu kaybedişi, başta sağlık, savunma ve hizmet sektörünün durması, Afganistan ekonomisinin büyük ölçüde zarar görmesine neden olmuştur (Habibi, 2015: 24).

SSCB işgali neticesinde bütün üretim sektörü tahrip olduğu için ülkenin kişi başına düşen milli geliri azalmaya başlamıştır. 1979 yılından 1992 yılına kadar, 20 yıl öncesine göre kişi başına düşen milli gelir giderek düşmüştür. Bölgedeki bütün ülkelerin milli geliri artarken Afganistan'ın milli geliri %50 gerilemiştir. 1979'dan itibaren başlayan savaşlar nedeniyle ülkede neredeyse hiçbir ürün üretilmemiştir. Kalıntıları halen duran Mezar-i Şerif'teki çimento fabrikası, işgalden sonra büyük ölçüde zarar görmüş, kullanılamaz hale getirilmiştir. Ülkenin bütün parası silah alımında kullanılırken, sınırlı oranda olan mevcut sulama altyapısı tamamen yerle bir edilmiştir (Ersoy, 2015: 97).

SSCB işgalinden önce, ekilebilir alanların %30'unu teşkil eden yaklaşık 15 milyon hektar alan ekilebilmektedir. İhraç ürünleri yün, pamuk, hayvan derisi, el dokuması halılardır. Ekilen ürünler ise buğday, şeker kamışı, pancar, meyve, sebze ve sert kabuklu yemişlerdir (Akkurt, 2004: 29). Sonuçta Afganistan, 1979'daki SSCB işgalinin etkisinin izlerini, görece devletçi ekonomik yapıyı ve üçüncü dünyanın karakterini taşıyan bir ülke olmuştur. Bunun yanında makroekonomik

göstergelere göre az gelişmiş olan Afganistan, küresel oyuncuların gözünde riskli yapısı nedeniyle serbest piyasa modelinin zayıf rotası olarak gözükmektedir (Kalaycı, 2015: 100).

3.1.3. İç Çatışma

Şubat 1989'da SSCB'nin Afganistan'dan çekilmesinin ardından, Afganistan'da savaş bitmesi beklenirken tam tersine iç çatışmalar baş göstermiştir. Farklı gruplar ve farklı mezheplerin farklı istekleri neticesinde SSCB'den sonra ülkede tam bir siyasi istikrar kurulamamıştır. Dolayısıyla Müceddedi'nin hükümetinden sonra Rabbani'nin hükümeti üzerinde bir taraftan muhalefette bulunan gruptan (Hizb-i İslami) askeri baskı, diğer taraftan dış yardımı azalmaya başladığından, politik ve ekonomik gücünü arttırmak için ekonomik stratejiler izlemiştir. Bu ekonomik politikalar devletin harcamalarını arttırmıştır. Neticede devlet gelirini kaybettiğinde savaşı finanse etmek için para arzını hızlı bir şekilde arttırmıştır. Zira para basma hükümetin harcamalarının tek ve en önemli kaynağı olarak kalmıştır. Neticede Kuzey Afganistan'da, eski komünist etnik Özbek savaş ağası Abdül Raşit Dostum 1994 yılında merkezi hükümetten ayrılarak kendine para basmaya başlamıştır (Jadid online, 2007).

Dönemde merkezi hükümet muhalif grupları (Cümbüş ve Vahdet) daha zayıf bir hale düşürmek için bölgede para göndermeye engel olmuştur. Dolayısıyla General Dostum da merkezi hükümetin gittiği yola devam edip para basmaya başlamıştır. Bu yüzden piyasada iki tür para birimi bulunmaktadır. Hükümetin Resmi Parası (Rabbaninin parası) ve Dostum parası (gayr-ı yasal para birimi). Rabbani'nin parası ülkenin genelinde geçerliken Dostum'un parası belli bir bölgede (kuzey bölgesinde) ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Rabbani döneminde para arzının artması neticede para biriminin değerini düşmüştür. Örneğin (10, 20, 50, 100, 500) yerine ülkenin tarihinde ilk kez en düşük geçerli para birimi 1.000 AF piyasada kullanılmıştır.

İlk kez Afganistan'da 5 bin ve 10 binlik banknotlar piyasaya sürülmüş ve hükümetin zayıf ekonomik durumundan dolayı ve muhalif gruplara karşı, hükümeti sürdürebilmek için ortaya çıkmıştır. Ülkede basılan iki tür banknot hem görünüşte

hem de değerde farklı olmasına rağmen ikisi aynı yerde (Rusya) basılmıştır. Bunun için Rabbani'nin parası, rengi daha fazla yeşil olduğu için (yeşil para) ve Dostum parası (beyaz para) veya Cünbüşi ve Devleti olarak meşhur olmuştur. Dostum'un paranın değeri Rabbani'nin para birimine göre yaklaşık yarısı kadar değerde olmuştur. Yani Rabbani'nin 1.000 parası Dostum'un 2.000 parasının değerine eşit olmuştur (Devlet parası iki kat) (Habibi, 2015: 30).

Böyle bir ortamda ülkenin para birimi değerini kaybetmeye başlayarak, gıda fiyatlarında hızlı artışlar yaşanmış, bu da ürün darlığını ortaya çıkarmıştır. Böylece ülkede kaçakçılık vakaları yükseltmiştir. Neticede ülkede gayr-ı yasal malların kaçaklığı ve uyuşturucunun ekonomi içindeki payı yükselmiştir. Ülke kaynakları yasal olmayan yoldan farklı yerel kuvvetler tarafından çıkartılmıştır. Dış yardımlar kesildiği ve bütün ticari yollar kapandığı için Rabbani hükümeti devamlılığını sürdürebilmek adına madenlerin ihracatını bir kurtuluş yolu olarak görmüştür.

Bütün bunlara rağmen Afganistan hala yeraltı zenginlikleri yönünden büyük bir potansiyele sahiptir. Ancak uzun zamandır savaş ve nakil güçlükleri dolayısıyla madenler yeterince işletilememektedir. Ulaşımında daha çok karayolları kullanılmaktadır. Afganistan'da sivil halk, devlete bağlı olmayan kendi tarlalarında tarım ile uğraşmaktadır.

İşgalden önce Afganistan önemli planlar da hazırlamıştır. Örneğin: Kabil, Kandahar ve Herat'ı birbirine bağlayacak ve batıda İran'a güneydoğuda ise Celalabat üzerinden Pakistan'a kadar uzanacak bir demiryolu projesinin, 1978 yılında bir Fransız firması tarafından yapılma kararı alınmıştır. Ancak bu planlar savaşlar dolayısıyla gerçekleşmemiştir. Ulaşımında Amuderya üzerinde çalışan küçük deniz araçlarından faydalanılmıştır (Muhtat, 2011: 5-6).

SSCB geri çekildikten sonra, Afganistan ABD için de değerini kaybetmiştir. Buna ek olarak doğal gaz geliri de azalmıştır. Gelir azalınca daha fazla ekonomik darboğazla karşılaşmıştır. Böyle bir durumda hükümet gelirini sağlayabilmek için her türlü faaliyetten gelir kaynağı bulmaya çalışmıştır. SSCB döneminde geliştirilen savaş ekonomisi devam ederken aynı zamanda genişletilmiştir.

Afganistan'daki savaş ekonomisinin hiçbir merkezi ekonomik otorite ile bağlantısı bulunmamıştır. Hem iç savaşın hem de bölgesel savaşın kapladığı alanın şiddeti ve süresi savaşın nedenleri yanında maliyetleri ve sonuçlarını da

belirlemektedir. Dolayısıyla devletin ekonomisini canlı tutabilmek için savaş ekonomisi kurtarıcı olmuştur. Afganistan'ın ekonomisi 30 yıl süren savaş nedeniyle, uluslararası ve bölgesel ekonomik erişim ve iletişimden yoksun kalmıştır. Bu durum Afganistan'ın ekonomik büyümesini olumsuz yönde etkilemiştir (Habibi, 2015: 31).

1992-1993 yıllarında hükümetin kontrolü dışında kısmen ekonomik bir rahatlama görülmüştür. Hayrattan, Turgundi, İslam Kale ve Turham gümrükleri tüccarların ithalat ve ihracatına açılmıştır (Akkurt, 2004: 27). Devamlı süren savaşlardan sonra, ülkede tarıma uygun arazilerin sulama sisteminin tahrip olması, ekonominin zayıflamasını daha da arttırmaktadır. Bunların yanı sıra ülkede hala fabrikaların kurulmaması ve sanayileşmeye önem verilmemesi veya sanayileşme fırsatı bulunmaması ekonomik sıkıntıların başında gelmektedir. Eskiden Afganistan'da bulunan çimento, termik santraller gibi ciddi fabrika ve sanayi alanlarında fabrikalar bulunmaktaydı. Fakat şu an eskiden kalan herhangi bir sistem kalmamıştır. İç savaş döneminde hemen tüm sanayi alanları kullanılamaz hale gelmiştir. Çünkü savaş ağaları fabrikaların neredeyse bütün parçalarını Pakistan'a götürüp satmıştır. Savaş sonrasında ise tekrar sanayi alanları inşa edilmeye başlanmamıştır (Yosofi, 2013: 49-50).

Ülkedeki savaşlar sanayi ve zirai alanlar yanında ülkenin en büyük metal işleme endüstrisini de tahrip etmiştir. Ayrıca savaştan önce ülkenin bütçesine yıllık 4 milyar 95 milyon AF'lik katkı yapan Kabil Kimyon Kurumsal Ekmek (Siloy Merkezi) savaşlarda yıkılıp sadece binası kalmış olan bir haldedir. Toplam 26 metal işleme fabrikasından sadece 2 tanesi faaliyet etmekte, diğerleri ise yıkılmıştır. 20 yıllık tecrübesiyle bu günkü Pakistan ürün ihtiyacını karşılayabilecek olan Afganistan'ın plastik fabrikası savaşlarda tahrip olmuş, sadece fabrikanın iskeleti kalmıştır. Bu fabrika yıkılmadan önceki yılında yaklaşık 3.47 milyon plastik bot ve terlik, 779.2 milyon poşet, 2.64 kübik fit sünger, 56.2 ton plastik malzeme üretmekteydi. Yıkıldıktan sonra ortaya çıkan bu miktardaki arz boşluğu Pakistanlı üreticiler için yeni bir pazar alanı ortaya çıkarmış oldu.

Bitmeyen savaşlar ve istikrarsızlıklardan dolayı ülkenin nerdeyse tüm ticari yolları kapandı. Ülkede yaklaşık 2700 km asfalt sokak, 506 km araba yolu ve yaklaşık 500 küçük ve büyük köprü yok oldu. Afganistan'ın taşımacılık sektöründe yıllık yaklaşık 13 milyar 245 milyon AF ekonomik döngü mevcuttu. Savaşlar 1.500

adet Afganistan ulusal otobüsü, 3.485 tane küçük araba ve yaklaşık 4.485 tane diğer devlet arabaları yok oldu. Bu rakam iç savaşlarda gerçeklemiştir. İç savaşlardan önce 40.000 adet ağır vasıta ve ulusal otobüs alınmıştı. Ülkenin ulaşım ve taşımacılık sektörü yollar ve sokaklardaki hasarlardan dolayı başkentle Celalabat kenti arası 2 saatten 5 saate kadar çıkmıştır. Bu durum ülkenin ticaretine kesinlikle çok büyük zarar vermektedir (Mesut, 2013: 508). Ayrıca on yıllarca süren iç savaştan bu yana, Afganistan her zaman böyle bir temel altyapı eksikliğiyle karşı karşıya kalmıştır ki, bu da ülkedeki ekonomik büyümenin önündeki zorluklardan biridir. Ülkenin nüfusunun sadece % 32'sinin elektrik (şebekeye) erişimi var. İl ve ilçelerdeki yolların %70'inden fazlası kötü durumdadır. Normal sistemlerle arazinin sadece %10'u sulanmaktadır. Ülkede yoksulluk oranı %40 civarındadır (Asya Kalkınma Bankası, 2017; 6).

3.2. Siyasi İstikrarın Olmaması

Afganistan, Ortadoğu ve Uzakdoğu arasında bir köprü ve geçiş yeri olarak, Rusya'nın sıcak denizlere inen yolları üzerinde bulunmaktadır. İngiliz sömürgesi Hindistan'ın kuzeyinde yer alan ve stratejik öneme sahip olan Afganistan, yıllardan beri istikrara kavuşamayan bir ülke olmuştur. Coğrafi yapı, etnik köken sayısındaki fazlalık ve uyuşturucu gibi diğer nedenler istikrarsızlığın devamını sağlayan faktörlerdir. Afganistan'da özellikle kırsal kesimlerde karmaşık kabile yapısının bulunması, kabileler arası kan davasının yaygınlığı politik ve ekonomik durumu olumsuz yönde etkilemektedir (Çopur, 2013: 1).

Arazi anlaşmazlıkları ve ekonominin önünde duran engeller Afganistan'da ulaşımı sekteye uğramıştır. Örneğin, Pakistan kuruluşundan beri Afganistan ile Pakistan arasında bulunan Durand Hattı ve Peştunistan meselesi üzerinde iki ülke sorun yaşamaktadır. Afganistan sorunların daha da büyümesini engellemek istemiştir. Pakistan'ın aksi yaklaşımı bu bölgedeki istikrarsızlıklara olumsuz etkilemektedir (Burget, 2013: 66).

Afganistan madenlerinin tasfiyehanelere ulaşması için karayoluna ve demiryolu inşasına ihtiyacı vardır. Ama bunların yapımında da dış yardımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bunalar ek olarak petrol ile doğalgaz boru hatlarının yapımında da

benzer ihtiyaçlar söz konusudur. Bütün bu sorunlar çözülmeyen ülkenin ekonomik istikrarının sağlanması mümkün değildir (Shroder,1981: 48).

Afganistan'da devam eden istikrarsızlık ile birlikte Pakistan da sabotajlar ve suikastlarla istikrarsızlığa sürüklenecektir. Ayrıca Mücahitler arasındaki iç çatışmalar ve anlaşmazlıklar nedeniyle, mevcut karayolları da zarar görmüştür (Akkurt, 2005: 27). Afganistan ve Pakistan sınır sorunu, sömürgecilik döneminin ardından bağımsız devletler olarak yola devam etmektedir. Afganistan Pakistan'ın Birleşmiş Milletler üyeliğini tanımamıştır. Buna karşılık olarak Pakistan da Afganistan'ın uluslararası pazara açılmasını önlemek amacıyla burayı ekonomik abluka altına almıştır (Burget, 2013: 147).

Afganistan son yirmi yılın krizleri nedeniyle zayıf bir ekonomiye sahiptir. Bu bağlamda, komşu ve dost ülkeler ile Afganistan'ın arasında ekonomik olarak kurulan bölgesel iletişim ve ilişkiler ülkeye yardımcı olacaktır. Pakistan ve İran ile ekonomik ilişkiler konusu Afganistan için en önemli konulardan biridir. Dolayısıyla Pakistan ve Afganistan arasındaki gerginliğin ardından İran bu girişimi gerçekleştirebilir ve Afganistan ile aynı bağları kurabilir ve Pakistan'ın yerini alabilir. Bu durumda Afganistan'ın ekonomik potansiyeli yükselecektir. Bilindiği gibi, Afganistan'ın ekonomik olarak büyük rezervleri vardır, ancak düzgün bir şekilde kullanılmamaktadır. Eğer bu ilişki kurulursa Afganistan'a kesinlikle yardım gelecektir (Hüseyni, 2016: 3).

Afganistan'ın eski Cumhurbaşkanı Hamid Karzai, iki ülke arasında güzel şeyler yaşanması yanında iki ülke arasındaki sorunları şöyle ifade etmektedir: "Pakistan ve Afganistan arasında çok iyi şeyler yaşanıyor. Pakistan, ticaret ve yatırım bağlamında Afganistan'daki barış sürecinde yaşanan yeniden yapılanmanın büyük faydasını gördü. Pakistan'la sınır konusunda sorun yaşandığı doğrudur. Teröristler sınırı geçip, çocuklara, öğretmenlere, kolluk hürmetlerine saldırı düzenleyip ülkemize zarar veriyor. Bu, süregelen bir sorun ve uzak bir gelecek yerine, yakın zamanda bir çözüm bulacağımızı ümit ediyorum" (Cem, 2013: 4).

Afganistan'da yaşanan istikrarsız ortamın temel sebeplerinden bir diğeri, kronikleşmiş hal alan ekonomik sorunlardır. Zayıf ekonomi nedeniyle ülkede merkezi yönetim ülkenin her bölgesinde varlığını hissettirememekte, devletin boş bıraktığı alanlar ise yerel güçler ve yasadışı gruplarca zaman kaybetmeksizin

doldurulmaktadır. Afganistan Hükümeti bu yerel yapılar nedeniyle vergi gelirinden mahrum kalmakta, yeraltı kaynaklarını güven içinde işletmemekte, ulaşım yollarının güvenliğini sağlayamamakta, yabancı yatırımcılar ülkeye yatırım yapmaktan kaçınmaktadır. Yıllardır süren savaş ve istikrarsızlık yerli ve yabancı yatırımcıları ülkeye yatırım yapma konusunda isteksizleştirmektedir. Yerel sermaye yatırım yapmaktan ziyade illegal sektörlerde sermayelerini büyütmeyi tercih etmektedir. Yatırım olmamasına bağlı olarak modernleşmenin gereği olan kentleşme gerçekleşmemektedir. Ülke ekonomik olarak dış yardımlara muhtaçtır. Ancak gelen yardımlar yatırım yerine seçkinlerin şahsi servetine aktarılmaktadır (Naim, 2017: 60).

Ülkeye yapılan dış yardımlar da amacına ulaşmamaktadır. Geçekleşen yatırımlar güvende olmadığı için bu karardan vazgeçilmektedir. Nakit olarak gelen yardımların ülkede bir yatırıma veya yönetim kademesinde bir iyileşmeye neden olması gerekirken beklenen durum gerçekleşmemiştir. Ülkenin aldığı bütün destekler ile herhangi bir altyapı çalışması gerçekleşmemiştir. Dış yardımlar insanların hayatlarını idame ettirmelerini sağlayarak savaş ağalarının sırtından halkın sorunlarıyla ilgilenme sorumluluğunu almakta ve savaş ağaları elde ettikleri geliri halka hizmet için kullanmak yerine tekrar silah ve savaşa ayırmaktadır (Arsalan, 2015: 206).

3.3. Güvensizlik

İnsanların kendilerini özgür hissedebildikleri ve düşüncelerini özgürce söyleyebildikleri bir ortam güvenli bir ortam olabilir. Afganistan örneğinde, güvenlik-istikrar ikilemini yönetmenin, istikrarı oluşturacak kurumların daha kuşatıcı bir süreç içerisinde inşası için etkili olacağı üzerinde durulmaktadır. Bu şartlar henüz Afganistan topraklarının büyük bölümünde oluşmamıştır. Böyle bir duruma bakıldığında güvenlik, ekonomi, toplumun yeniden yapılanmasındaki genel durum, adalet ve hukukun üstünlüğü gibi alanlarda açıkça görülmektedir. Savaşlar, çatışmalar ve terörden perişan olmuş Afgan halkı yolsuzluk ve devlet çarkındaki rüşvetin hatta sağlık ve eğitim kurumları gibi durumların gölgesinde yaşamaktadırlar.

Bu durumda güvensizlik artmakta ve rejim karşıtı silahlı grupların tarafına geçenler artış göstermektedir (Safi, 2009: 55).

Afganistan'da güvenliğin tesis edilememesi ekonomik istikrarsızlığın temel nedenidir. Ekonomik kalkınmanın sürdürülebilir unsurları olan yatırım ve üretim ancak güvenli bir çevrede gerçekleşebilir. Çünkü güvensiz bir ortamda yatırım yapmak mümkün olmamaktadır. Bu güvensiz ortamın nedeni merkezi yönetimin yurt genelinde kontrolü tamamen ele alacak ekonomik ve siyasi güce sahip olmamasıdır. İnsani gelişim göstergelerinin çoğuna göre Afganistan'daki güvensizliğin, yönetimin zayıf olması ve pek çok karşıt grup tarafından yönetimin hedef alınmasıdır. Çünkü Afganistan nüfusunun yarısına yakını isyancı gruplardan oluşmaktadır. Dolayısıyla ülkede sermayeyi elinde bulunduran çevrelerin dar bir kısmı, güvenlik şartlarının olamayışı ve ülkenin geleceğine yönelik pozitif beklentilerin olmaması nedeniyle buna ek olarak özellikle halkın arasında bulunan NATO'nun ülkeden çıkması, şehirlerin Taliban tarafından ele geçirilmesi ülkeye yatırımın yapılmasını engellemektedir. Yabancı yatırımcılar ise benzer nedenlerle yatırım yapmaktan vazgeçmektedirler. Ülkenin yerli sermaye sahiplerinin geniş bir kesimi eski savaş ağaları, toprak zenginleri gibi kişilerdir. Sermayelerini baskı, ganimet, uyuşturucu ticareti ve yağmayla elde eden kesim olup, bu kişiler iş olanağı yaratacak alanlardan ziyade uyuşturucu ticareti, kaçakçılık gibi yasadışı alanlarda faaliyete devam etmektedirler. Bu kişilerin üst düzey siyasetçi, milletvekili, polis ve bürokratlarla bağlantıları da vardır. Afganistan'daki önemli sorunlardan birisi de kendi kontrollerinde silahlı güçleri olan savaş ağalarıdır. Bu durum merkezi hükümetin otoritesini sarsmasının yanında savaş ağaları arasında çatışmalara, dolayısıyla güvenlik ve istikrarın ortadan kalkmasına neden olmaktadır (Akkurt, 2005: 29).

Afganistan'da özel tüketim ve yatırımlar azalırken, hükümet vergi toplama konusunda da yetersiz kalmıştır. Örneğin, ülkede milyarlarca AF'lik elektrik faturasını ödeyemeyen kişiler hala bulunmaktadır. Mali hedefler arasında 2014 yılında ülke içi gelir 527 milyon \$ kadar bir farkla hedefin altında kalmıştır. Gelirlerin toplamı hedeflenen 2,1 milyar \$'ın altında kalarak 1,9 milyar \$ seviyesinde gerçekleşmiştir. Buna göre ülke içi gelirler devlet harcamalarının sadece % 44'ünü finanse edebilmiştir. 2013'te yeni açılan şirketlerin sayısı 3 bin 895, 2014'te 2 bin 862 olarak düşüş göstermiştir. Aynı dönemde yeni kurulan yabancı sermayeli şirket

sayısı ise 98 olarak gerçekleşmiştir. 2013'te ise 193 yabancı şirket kurulmuştur. Afganistan Bölgesel İş birliği Konferansı'nda (RECCA) katılımcılar arasında olan Türkiye Dışişleri Bakan Yardımcısı Ahmet Yıldız, Afganistan'daki ticaret ve yatırımlarda uygun zamanın ele alındığını, Asya'nın önemli bölgesel irtibat projelerinde yer almasının yanı sıra Afganistan'da istikrar, refah ve güvenliğin sağlanmasının önemli olduğunu vurgulamıştır (Son dakika Afganistan, Türk Haberleri, 2017).

Güvenlik ülkenin bütün sektörlerin (politik, ekonomik, sosyal, eğitim, askeri vb.) gelişmesi için ön şartlardandır. Güvenlik sağlamadan hiç birinde gelişmek mümkün değildir. Bundan dolayı Afganistan'ın bütçesinin yarısı güvenlik sektörüne tahsis edilmektedir. Dolayısıyla güvensizlik ve savaş Afganistan'ın ekonomik kalkınmasına karşı engellerin başında gelmektedir (Ubeyd, 2015: 2).

Ülkede bankaların ikisinin mali durumu tehlikeli derecede zayıf, geri kalan 6 bankanın ise zayıf durumda olduğuna yer verilen IMF raporunda, bankacılık sektörü açığı iradesiz uygulamalar ve mali sektör reformlarındaki gecikmeler nedeniyle artmıştır. IMF, Afganistan hükümetinin yapısal reformlar konusundaki taahhütlerine dayanarak ülke ekonomisi için 2015'te % 3,5, 2016'da % 5, 2017'de ise % 6 büyüme beklediğini açıklamıştır (Arsalan, 2016: 52).

Afganistan'da artan güvensizlik, yatırımcıları bir dezavantaj haline getirmiş, ülkeye yapılan sermaye yatırımında keskin bir düşüşe yol açmıştır. Afgan Yatırım Destek Ofisi tarafından sağlanan en son istatistikler, 2016 yılın 9. ayında yatırımın geçen yılın 9. ayına oranla % 59 düştüğünü göstermektedir. Dolayısıyla ülkenin, güvenlik, yolsuzluğun azaltılması, vergi indirimi, yerli ürünlerin pazarlanması ve yerli ve yabancı pazarlarda yerli ürünlerin korunması gibi yatırımları arttırmak gibi önemli adımları atması gerekir (Nevaziş, 2016: 4). Kabil'de bulunan Dünya Bankası ofisinin Başkanı Shobham Chohdry bu konuda şu açıklamayı yapmıştır: "Güvenlik durumundaki bozulmanın, hükümetin ekonomik büyüme ve istihdam fırsatları ve kamu hizmeti sunumu sağlama ve sürdürme çabaları üzerinde doğrudan bir etkisi olmuştur ve bu durumun ekonomik ilerlemeyi kolaylaştırması ve güvence altına alınması gerekmektedir" (Chohdry, 2017: 9). Dolayısıyla güvensizlik ve savaş, yoksulluk ve işsizlik ile uyuşturucu ve bağımlılık, ekonomik kargaşa ile birlikte Afganistan'daki mevcut durumu etkilemektedir (Recebi, 2015: 7).

3.4. Yolsuzluk ve Rüşvet

Yolsuzluk işlem maliyetlerini artırmak suretiyle ekonomik büyümeyi yavaşlatır. Buna ek olarak tahmin edilebilirliği azaltır ve belirsizliği artırır. Bu sorun yabancı sermayeye ihtiyaç duyan ekonomilerde, yatırımcıların yatırım yapma güdüsünü etkileyerek sorunlar meydana getirir. Demokratik rejimin alternatiflerine kıyasla sunduğu şeffaflık, hesap verebilirlik, yönetim gibi değerler onu yolsuzluk karşısında daha güçlü yapmaktadır (Arsalan, 2016: 215).

İdari yolsuzluk, Afganistan'ın ekonomik gelişmesi için önemli bir sorundur. Yolsuzluk ülkenin mali kaynaklarını yok etmekte, ekonomik kalkınmayı yavaşlatmaktadır. Diğer taraftan hükümetin yolsuzlukla mücadele ve bu felaketi yok etme iradesi olmadığını göstermektedir. Büyük sözleşmelerde rüşvet ve yolsuzluğun varlığı, ülkenin madenlerinin kaçak olarak ihraç edilmesi, yasadışı maddelerin üretilip kaçak yollarla ihraç edilmesi, istihdam konusunda ise bilgi ve birikimine göre değil ikili yakınlık ve ilişkilere göre kişi seçimi ülkenin gelişmesini engelleyen hususlardandır (Ubeyd, 2015: 2).

Afganistan'da yolsuzlukların azalması için demokrasinin toplum tarafından benimsenmesi gerekmektedir. Yolsuzluk üzerinde yapılan araştırmaların çoğu yolsuzlukla ekonomik büyüme arasında negatif ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Hükümetin hesap verebilirliğinin altını boşaltan, devlete olan güveni yıkan, devlet kurumlarının meşruiyetini yok eden yolsuzluk durumu Afganistan'ın sürekli büyümekte olan bir problemidir. Dünya Bankası kaynaklarına göre Afganistan yolsuzlukla mücadele etme bakımından 212 ülke arasında sonuncudur. Örneğin, ABD ordusunun 2002 yılından bu yana Afgan güvenlik güçlerinin eğitimi ve desteklenmesi için yaptığı 76 milyar \$'lık yardımın yarısından fazlasının "yağmalandığı ve zimmete geçirildiği" iddia edilmiştir. Yasadışı silahlı gruplar ülkenin birçok yerinde yerel demokratik kurumlarla iç içe girmiştir. Bu gruplardan bazılarının polis ve yerel bürokratlarla yakın ilişkilerinin olması yolsuzlukları teşvik eden bir husustur. Müdahale sonrasında ABD'nin Afganistan'ı yeniden teşkil etmek yerine, buradaki etnik grupları kilit mevkilere getirerek terörle mücadelede kullanma taraftarı olması, Afgan toplumu açısından barış konusunda hayal kırıklığı yaratmıştır.

Etnik gruplara verilen bu destek ülkede ulusal birlik ve beraberlik oluşumu ve istikrarı önündeki en büyük engeldir (Arsalan, 2016:216).

Bir ekonominin toplumsal yapısı kabileye dayalı olursa yağma ve hırsızlık kaçınılmaz olur. Afganistan'da 2001'den bu yana yeniden yapılanma ve kalkınma için milyarlarca \$ harcamasına rağmen, istenilen kalkınma ve refah artışı sağlanamamıştır. Neticede ülkede yoksulluk ve işsizlik görülürken ekonomisi de gelişmemiştir. Oysaki Afganistan'ın yeniden kalkınmasında toplumun yapısının değişmesi ve ekonominin gelişmesi büyük bir beklentiydi. Ancak bu umut ile beklentiler hırsızlık ve yağma nedeni ile gerçekleşmemiştir. Ayrıca 204 milyar \$ destek fonunun sosyoekonomik kalkınma için kullanılması beklenirken nerede olduğu sorusu cevapsız kalmaktadır. Tahminlere göre ülkenin güvenlik ve ekonomisi 2014 yılından sonra daha zor bir dönem girecektir (Rasuli, 2015).

Afganistan Dürüstlük Nöbeti (IWA) örgütü tarafından gerçekleştirilen araştırmaya göre, Afgan halkının 2015'te çeşitli devlet idarelerinde tahminen 3 milyar \$'lık rüşvet verdiğini ortaya çıktı. Araştırma sonuçlarına göre 2015 yılında rüşvet niceliğinin bir önceki yıla göre %50 artış gösterdiğini ifade eden IWA, güvenlik ve işsizliğin ardından ülkedeki en büyük üçüncü problemin 'yolsuzluk' olduğunu kaydetti. Araştırma sonuçlarına göre yolsuzluğun güvenlik sorununu da olumsuz yönde etkilediği belirtildi (Spunik News, 2016: 5).

Afganistan'ın Yeniden İnşasını Denetleme Misyonu (SIGAR) tarafından hazırlanan rapora göre de, ABD Afganistan'da uyuşturucuyla mücadele için 8 milyar \$'dan fazla para harcamasına rağmen, ülkedeki afyon üretimi 2001'deki işgal öncesinden daha fazla gerçekleşti. Başka bir örnek de verimli ülke topraklarının soya fasulyesi için elverişli olmasından hareketle Afganlı çiftçiler soya fasulyesi yetiştirmesine yönelik verilen teşviklerle alakalıdır. Bunun için toplamda 34 milyon \$ harcanmış olmasına rağmen, bu alanda yolsuzluk yüzünden hiçbir başarı elde edilememiştir.

SIGAR, boşa giden harcamaları 8 kalemde toplamıştır (Türk News, 2016:7).

- 8,4 milyar \$ uyuşturucu ile mücadelede.
- 2 milyar \$ yol inşası. Bakım çalışmaları için ayrılan fonlardan her yıl 100 milyon \$ yok olmaktadır.

- 1 milyar \$ adalet reformu için.
- 488 milyon \$ mineral çıkarmak için ayrılmış, fakat ABD'nin başlattığı projelerde büyük yolsuzluk yaşanmıştır.
- 636 milyon \$ uyuşturucu ile mücadele için.
- 486 milyon \$ kargo uçakları için ayrılmıştır. Fakat çoğu kullanılmamakta ve %16'sı nerdeyse hasarlı fiyatına satılmıştır.
- 470 milyon \$ yeni polis gücü oluşturmak için ayrılmış, fakat görevi kötüye kullanım, yolsuzluk, gelecek planlanması olmayışından dolayı uygulanamamıştır.

4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AFGANİSTAN'IN EKONOMİK KALKINMASI İÇİN ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Ekonomik büyüme (Croissance, growth) konusunda üretim artışı yönünden ve reel GDP artışı yönünden benzer iki tanım yapılabilir. Üretim yönünden, bir ekonomide belli bir zaman içinde (genellikle bir yılda) üretilen nihai mal ve hizmet miktarındaki artışa ekonomik büyüme adı verilir. Reel GDP artışı yönünden ise kişi başına düşen reel hasılanın devamlı arttırılmasına ekonomik büyüme denir. Başka bir ifade ile bu büyüme, bir ülkede belli bir dönemde tüm mal ve hizmetlerin parasal ifadesi olan milli gelirdeki artış ya da Maurice Dobb'un öne sürdüğü sanayileşme ve dünyadaki kapitalist gelişme vurgusuyla 'dünyanın sanayideki üretiminde kişi başına düşen artışa bağlı' büyümedir (Berber, 2015: 4).

Günümüz dünyasında tüm insanların ana faaliyetlerini ekonomi oluşturmaktadır. Bir ülkenin ekonomik gücü, onun askeri, politik kudret, dirayet ve üstünlüğünü belirtmektedir. Dolayısıyla Afganistan'ın özel sektörü ülkenin ekonomik kalkınması için ekonomi alanında yolsuzlukla ciddi ve pratik (tatbiki) bir şekilde mücadele etmesi gerekmektedir. Şeffaflığın temini ve yolsuzluğa karşı pratik ve tatbiki mücadele sağlamak için seçilen yüksek hükümet yetkilileri beceri, deneyim ve tecrübelerine göre seçilmelidir. Aynı zamanda merkezi hükümette iller, kurumlar, elçilikler gibi kararlı ve yetkin kişilerin istihdamı ülkedeki yolsuzlukla mücadeleye ve ekonomik büyümeye katkı sağlamalıdır. Ülkedeki e-devlet uygulaması ile kamu hizmetlerinin sağlanması, yatırım ve iş alanları oluşturulması ve ekonomik kalkınma için sağlam bir yönetim kurulması ön planda tutulmalıdır. Ekonomik ve fiziki altyapılar geliştirilmeli, özellikle caddeler, köprüler, yollar, su tesisatları, hidroelektrik şebekeleri, sağlık hizmetleri, havaalanları ve tekno-parklar inşa edilmelidir. Yerli ve yabancı yatırımcıların sorunlarını yurtiçi ve yurtdışı, ya da bölgesel pazarlara ulaşabilme sorunları çözümlenmelidir. Resmi olmayan ekonomik faaliyetlerin, yasalara dâhil edilmesi gerekmektedir. Afganistan'ın ekonomisi son 15 yılda bazı gelişmeler gösterse de 2014'ten itibaren uluslararası koalisyon ülkeden çıktuktan sonra bazı güvensizlik ortamından dolayı ülkede yapılacak bazı altyapı

projeleri uygulanmamıştır. Ya da yabancı girişimciler ülkeyi terk etmiştir. Sonuç olarak Afganistan'ın ekonomik kalkınması hedeflenerek ülkede faal sektörlerin sorunları incelenerek köklü çözümler hayata geçirilmelidir.

Tablo 14: Afganistan'da Sektör Faaliyetleri

Sektörlerin Faaliyetleri	Yüzdesi
Ticaret Sektörü	%38.85
İnşaat Sektörü	%15.56
Üretim	%10.83
Hizmetler Sektörü	%10.19
Seyahat ve Gezimcilik	%8.92
Petrol ve Gaz	%5.73
Taşımacılık Sektörü	%3.64
Sağlık Sektörü	%1.64
Tarım ve Hayvancılık Sektörü	%1.55
Madenler	%1.36
Bankacılık Sektörü	%1.27
Eğitim Sektörü	%1.18
Telekomünikasyon	%0.73
Endüstri Sektörü	%0.55

Kaynak: ACCI'nın 2014 Yıl Raporu

4.1. SOSYO-EKONOMİK SORUNLAR VE ÇÖZÜM

ÖNERİLERİ

Ekonomik büyüme, kişi başına düşen gerçek hâsıladaki artışları gösterir. Enflasyondan arındırılarak hesaplanan hâsılayı reel hâsıla olarak tanımlamaktadır. Hasılda oluşan artışlar ancak uzun dönemde ülke üzerinde etkiler gösterir. Bu etkiler üretim ölçeğinin artması, potansiyelinin genişlemesi ve daha efektif bir şekilde kullanılarak ortaya çıkar. Bu durumlar göz önüne alındığında ekonomik büyüme ile ilgili problemler uzun dönemde sorun olarak kabul edilir. Büyüme makroiktisadi açıdan daha çok arz yönüyle belirlenir. Diğer bir söylemle açıklamak gerekirse bir ülkede üretim olanakları eğrisinin dışarı yönlü kayması veyahut uzun dönem toplam arz eğrisinin sağ yöne doğru kaymasını sağlayan veya kaymasına sebep olan nedenler ekonomik büyüme kuramlarının temelini oluşturmaktadır. Bu kaymaları sağlayan faktörlerin hükümet, üretim, teknoloji, eğitim, sermaye gibi önemli yapıların oluşturduğu görünür (Easterly ve Wetzel, 1989: 15).

Afganistan'da faaliyet gösteren Hurşit Enstitüsü tarafından yapılan bir araştırma ve elde edilen sonuçlara çalışmamızın çözüm önerileri kısmında önemli olduğuna inanarak değinmek istiyoruz.

Araştırmada muhataplara yöneltilen sorular ve alınan cevapları çalışmamız için çözüm önerileri kapsamında değerlendirebiliriz.

“Sizce Afganistan uluslararası politika alanında gerek devlet olarak, gerekse uluslararası ortakları açısından doğru bir istikamet izliyor mu?” sorusuna halkın %47.2'si “hayır” cevabı vermiştir. Halkın sadece %27.9'u bu soruya “evet” diye cevap vermiştir, Bu durum hükümet ve millet arasındaki mesafeye işaret etmekte, halkın hükümetten memnun olmadığını göstermektedir. %23.7'si ise bu konuda bir değerlendirme yapmamıştır.

“Sizce devlet aşağıdaki eylemlerin hangisine politikasında öncelik vermeli?” sorusu altında verilen seçeneklerden halkın yaklaşık %40'ı öncelikle yolsuzluk ve rüşvetle mücadele edilmesi, yargı sisteminde düzeltmelere gidilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. %22.6'sı ülkenin güvenlik sektöründe ıslahata ihtiyaç duyulduğunu

beyan etmiştir. %11.3'ü hükümetin istihdam yaratması istemektedir. %5.4'ü özgürlük istemiştir. %4.5'i hükümetin dış politikasına dikkat etmesini, özellikle Pakistan ve diğer komşu ülkelerle çok dikkatli ilişkiler kurması gerektiğini söylemiştir. %6.5'i bu soruya cevap vermemiş, %9.4'ü eğitim sistemin gelişmesini ve ülkenin okuma yazma oranının yükseltilmesini önermişlerdir.

“Bugüne kadar devletin faaliyetlerini hangi alanlarda desteklersiniz?” sorusuna verilen cevaplardan %22.7'si ülkenin eğitim sistemini desteklediğini ifade etmiştir. Yolsuzlukla mücadele ve rüşvet yaklaşık %20, dış politika %13.3, ülkenin güvenlik sektöründeki ıslahattan %15.1, istihdam alanı isteyenler %6.5 ve özgürlük isteyenler ise %14.8'i olmuştur (Khurshid ve Hashti Sobh, 2016: 8-12).

Bir ülkede ekonomik kalkınma için uygulanması gereken bazı şartlar bulunmaktadır. Gerekli olan bu koşullar yerine gelene kadar bir ülkenin ekonomik kalkınması mümkün değildir. Bu şartların en önemli olanları ise irade ve temiz niyettir. Zira ülkede temiz niyet olmadığından dolayı yapılmış olan bunca yardımlara rağmen ülkede hala onlarca insan açlıktan ölmektedir. Afganistan'ın ekonomik kalkınması için sosyoekonomik alanlarda bazı çözüm önerileri öngörmekteyiz. Bunlar eğitim sisteminin gelişmesi, altyapı ve inşaat alanındaki sorunların incelenerek bazı çözümlere ulaştırılmasıdır. Afganistan'ın hizmet sektöründeki mevcut sorunları araştırılarak, dikkatte alınabilecek bazı çözüm önerilerine varmaktayız. Sosyoekonomik açıdan söz konusu olan bir diğer husus ülkenin sanayi alanında gelişmemesidir. Bu durum ülkedeki yöneticilerin iradesi olamamasını ifade etmektedir. Bunun nedenlerine göz atarak bazı gelişme yollarını ortaya koyabiliriz. Basitçe ifade edecek olursak ülkede modern ve yeni çağdaş teknoloji sistemiyle uyum sağlayamaması, kaynaklarından rasyonel bir şekilde istifade edilememesidir. Yolsuzlukların devam etmesi, tasarrufların yetersiz olması, kredi kurumlarının organize edilmemesi, bankacılık sisteminin karlı çalışmaması, kusurlu vergi sisteminin varlığı, yatırımcıları teşvik edici strateji ve politikanın olmayışı gibi önemli olan sorunların araştırılıp çözüm yollarının bulunması gerekmektedir.

Sosyoekonomik faktörler arasında güvenlik sistemi kendinden hemen söz ettirir. Afganistan'ın güvensiz olması ülkenin ekonomik kalkınmasını günbegün etkilemektedir. Ülkenin güvensiz olması yatırımcıları yatırım yapmaktan

alıkoymaktadır. Diğer bir mevzu da yurtdışı yardımlarıdır. Ülkenin güvenli olmayışı, yapılmış olan yardımların nereye gittiğinin belli olmayışı, yardımcıları düşündüren önemli bir husustur. Sosyoekonomik faktörlerden bir diğeri sistemde hakim olan yolsuzluktur. Bu gayr-i meşru olan niyet, ülkenin ekonomik ve politik sistemini en yıkıcı gayr-i meşru işlemdir. Ülkenin ekonomisini güçlendirebilecek olan en önemli kaynak ise ülkenin yeraltı zenginliğidir.

4.1.1. Eğitim Sistemi

Afganistan'da ilk ve ortaokul eğitim kurumları toplumun (Dar'ul-Ulûm-u Habibiye), halkın yaklaşık %98'i okuma ve yazma bilmiyorken, okuma yazma oranını yükseltmek için 1904'te Habibullah Han tarafından kurulmuştur. Afganistan'ın ilkokul, ortaokul ve yüksekokullarını kapsayan eğitim kurumları 1913 yılından itibaren çeşitli bölgelerde ihdas edilmeye başlanmıştır. Ülkenin eğitim sistemini geleneksel sistemden kurtarabilmek amacıyla 1914 yılında Daru'l-Muallimîn adı verilen Öğretmen Eğitim Merkezi kurulmuştur (Çelikbilek, 2016: 71).

Ancak Afganistan'ın eğitim sistemi, ülkenin diğer hizmetleri gibi savaş dolasıyla zarara uğramış ve savaştan fazlasıyla etkilenmiştir. 1970'li yıllardan bu yana, ülkenin okulları sürekli tahrip olduğunda bilim kadroları ülkeyi terk etmiştir. Taliban döneminde ise bayanlar için okullar yasaklanmıştır. Erkekler okula gidebilmektedirler, ancak ülkenin tüm okullarında ancak dini eğitim verilmektedir. Ayrıca neredeyse ülkenin birçok köy, kasaba ve kentinde yeterli kapasitede okul mevcut değildi. 2001'den itibaren ülkenin eğitim sisteminde bazı reformlar gerçekleştirilmiştir. Ülkenin eğitim sistemi 1999'da neredeyse hiç yokken, bugün Afganistan 16.584'e ulaşarak, 2001'e göre 10 katına ulaşmıştır. Taliban döneminde bayanlar için okula gitmek yasakken bugün 5 milyon erkek öğrenci yanında yaklaşık 4 milyon kız öğrenci okula gitmekte ve toplam 9 milyon çocuk eğitim almaktadır. Taliban döneminde ülkenin öğretmenleri, ülkedeki terörden dolayı ülkeyi terk edip gurbette kalmış olsalar da o günden bugüne fazla bir artış göstererek %34'ü bayanlardan müteşekkil olmak üzere ülkede 20.3148 öğretmen eğitim vermektedir. Afganistan'da üniversiteler Taliban döneminde yasaklanmıştı. Sadece Bedeşan

kentinde bir üniversite faaliyet göstermekteydi. 2001’de ise üniversite öğrenci sayısı 7.900 iken bugün ülkenin 34 devlet ve 101 özel üniversitesinde yaklaşık 261.290 öğrenci eğitim almaktadır (Obayd, 2017: 142-143). Afganistan’ın eğitim sistemi 2001’e göre bugün daha iyi bir durumda olsa da ülkede yardım amacıyla bulunan 42 ülkeye rağmen, ülkenin eğitim sistemi gelişmemiş bir halde sayılır. Zira Afganistan’ın bazı kent ve köylerinde hala okul olmayışı, öğretmen ve bütçe imkanı bulunmayışı, merkezi hükümetin eğitim alanında ciddi bir politika ve stratejisi olmayışını ifade etmektedir.

2001’den sonra ülkede nisbi bir gelişme sağlandıysa da ülkenin dört tarafında okulların gelişmeleri ve yaygınlaştırılmasına ilişkin halkın talebine karşı hükümet yetersiz kalmıştır. Afganistan’ın eğitim sisteminin en büyük sorunu, ailelerin ekonomik açıdan (eğitim ücreti ödemek, yemek, içmek,) masrafları karşılamada yetersiz kalmalarıdır. Okulların uzak olması da sorunlardan birisidir, zira sıcak ve soğuk havalarda çocukların okula gitmeleri oldukça zordur. Aileler arasında geleneksel anlayışın etkisi ve çocuklarını okula göndermekten kaçınmaları ya da küçük yaşta evlendirmeleri oldukça yaygındır. Öğretmen yetersizliği, özellikle kız okullarındaki kadın öğretmen yetersizliği söz konusudur. Ülkenin eğitim sisteminin diğer bir sorunu ise, öğrencilere uygulanan fiziksel cezalandırma yöntemleridir. Bursların öğrenciler arasında haksız dağıtılması da diğer bir sorundur. (Adeli, 2018: 22).

Afganistan’da eğitim sisteminin önündeki en büyük engel, diğer bütün iktisadi, siyasi ve sosyal alanlarında yaşanan sorunlara ek olarak ülkenin her yerinin oldukça güvensiz olmasıdır. Taliban tarafından okulların kapatılması ve okulların cephanelik olarak kullanılması, ya da savaşçılar tarafından tahrip edilmesi, öğretmenlerin güveninin sağlanmaması gibi hususlar ülkenin eğitim sisteminin en büyük sorunları arasındadır. Dolayısıyla eğitim sisteminde güven ortamının sağlanması devletin en önemli politika ve stratejilerinden olmalıdır. Bu konunun ciddiye alınması adına ülkenin eğitim sistemini geliştirme amacıyla bazı öneriler sunuyoruz.

- Ülkenin okuma ve yazma oranının yükseltmesi gerekmektedir. Zira ülkenin %34’lük okuma yazma oranı çok düşüktür. Afganistan’ın her

tarafında, dışarıdan sağlanacak yardımlarla okuma ve yazma öğretmek amacıyla seminerler ve diğer eğitim vasıtalarıyla, okuma ve yazma seferberliği başlatılmalıdır. Zira ülkenin yaklaşık 7 milyon insanı okuma ve yazmayı bilmemektedir.

- Eğitim sistemindeki personel kadroların ve öğretmenlerin adam kayırma ve torpile göre değil yetenek ve kıfayetlerine göre görevlendirilmesi gerekir. Çünkü Afganistan'ın öğretmenleri sadece %60 ya da daha azı eğitim fakültesi okumuştur.
- Eğitim sisteminin geliştirilebilmesi için ülkenin tüm kentlerine yeni okul binaları tesis edilmelidir. Zira bir taraftan ülkenin ekonomik olarak geri kalmışlığından ya da yaşadığı savaşlar yüzünden okulları tahrip edilmiş, diğer yandan neredeyse her gün birkaç okul daha savaştan dolayı yıkıma uğramaktadır. Bu yüzden ülkedeki okulların %50'si binada eğitim hizmeti verirken geri kalan %50'si çadırlarda eğitim vermektedir.
- Afganistan'ın her tarafında kapanmış olan okulların açılması ve güvenin sağlanması gerekmektedir. Zira ülkede bunca sorunlara ve zayıf bir eğitim sistemi olmasına rağmen 9 kentte bulunan 300 okul, savaşlar ve güvensizlikten dolayı kapalı kalmıştır.
- Eğitim Bakanlığında bünyesinde var olan yolsuzluk zincirini kırma adına mücadele verilmelidir. Zira bizzat bakanlık bünyesindeki yolsuzluk ciddi boyutlara ulaşmıştır.
- Eğitim sisteminde hayali okullar ve hayali öğretmenler vardır ki, bu da yolsuzluktan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu durumu ciddiye alıp mücadele etmelidir.
- Eğitim sistemi bir ülkenin ekonomik kalkınmasına çok katkı sağlayan bir alan olduğu için daha fazla bütçe tahsis edilmelidir. Zira ülkenin diğer bakanlıklara göre Eğitim Bakanlığının bütçesi çok azdır.
- Ülkenin iktisadi gelişmesi, siyasi ve sosyal alanlar başta olmak üzere ülkenin gelişmesi için eğitim sisteminde yeni politikalar ve stratejiler uygulanmalıdır.

- Eğitim sisteminde ders kitapları nitelikli olmalı ve mesleki öğretmenler eksik olmamalıdır. Ayrıca öğretmen materyalleri alanında yaşanan eksiklik giderilmelidir.
- Öğrencilere kitaplar tam olarak dağıtılmalı, laboratuvarlar tesis edilmeli ve teknisyenler istihdam edilmelidir (Obayd, 2017: 143).

4.1.2. Alt yapı ve İnşaat Sektörü

Afganistan'da uzun yıllar süren savaşıardan dolayı altyapı neredeyse çökmüştü. Ülkenin alt yapısını yeniden yapmaya başlamışlarsa da yine bazı büyük şehirler düzensiz gelişmeden dolayı birçok önemli sorunlara neden olmaktadır. Bu sorunların başında su tedariki, hava kirliliği, trafik, atık suların yönetimi, kanalizasyon gibi sorunları sayılabiliriz. Ülkenin düzenlenmemiş caddelerden dolayı başkenti olan Kabil gibi büyük bir kentte aşırı derecede trafik probleminin olması, buna ilave olarak adres sisteminin gelişmemiş olması en sık karşılaşılan sorunlardandır. 32 milyon nüfuslu bu ülkede 200.000 civarında sabit hat bulunmaktadır. Ve hatların çoğu kamu kurumları tarafından kullanılmaktadır (Obayd, 2017: 8).

Afganistan'ın devlete ait olan arazileri yetkili ve hatta devlet adamları tarafından gasp edilmiştir. Yusuf Peştun Afganistan'ın Cumhurbaşkanlığı danışmanı, başkentteki Yeni Kabil Projesi'nin %40'ının yetkili bireyler tarafından gasp edildiğini ifade etmiştir. Bu projeye 30 yıl içinde 70 milyar \$'lık yatırım yapılacaktır. Ancak hükümet şu ana kadar herhangi bir önlem almamıştır (Tolo Neows, 2018: 4). Genelde ülkenin güvensiz olması, bir taraftan hem yurtdışı yatırımcılar ve destekleyicilerin ülkeden kaçması, diğer taraftan ise hükümetin içinde tedarik ve projelendirme için tek bir öge ya da birlik olmayışıdır. Bu durum devletin iradesiz olmasını göstermektedir. Elektrik enerjisi eksikliği, finansal kaynak eksikliği, profesyonel, teknik kadro ve personel eksikliği de bulunmaktadır. İnşaat sektörü için tedarik makbuz faturaları ve vergi düzenlemelerinin olmayışı önemli problemlerdendir. Daha önce de ifade edildiği gibi ülkenin devlet arazileri ve sanayi parkları gasp edilmiştir. Dolayısıyla inşaat sektörü için park yeri ve depolama alanı

eksiktir. Altyapı ve inşaat sektöründe sözleşmelerin uygulanmasında idari yolsuzluğun varlığı yatırım yapmayı engelleyen büyük bir sorundur. Büyük altyapı projelerinin ilan ve sözleşmelerinin azat rekabeti yurtdışında yapılmaktadır. Küçük sözleşmelerin varlığı ve bunlara ait olan sorunlar (düşük iş kalitesi, büyük ve asıl olan sözleşmeciler tarafından küçük sözleşmecilerin kaynaklarının ödenmemesi) ilave sorunlardandır. Devlet tarafından parasal ödemelerin geciktirilmesi de başka bir sorundur. Afgan para biriminin yabancı para birimlerine göre özellikle \$ karşısında istikrarsızlığı ve bu durumun altyapı ve inşaat sektörünü olumsuz etkilemesi ciddi bir problemdir. İnşaat malzemelerinin üretimi yurtiçinde yapılmadığından yatırımcıların yurtdışından ürün almaları durumu söz konusudur. İnşaat projeleri için belediyelerden icazetname alma zorluluğu (Afganistan Ticaret ve Sanayi Odası Ülke Raporu, 2014: 31-40) da söz konusudur. Mevcut olan bu sorunların çözülebilmesi için Afganistan'ın Ticaret ve Sanayi Odası ülke raporunda şu faktörlerin dikkat alınmasını önermektedir.

- Devlet tarafından, iktisadi projelerin uygulanması için güvenlik sağlanması.
- Bağımsız bir proje planlama ve tedarik biriminin kurulması.
- Yenilenebilir enerjiyi kullanabilmek için büyük nehirlerin yanlarında barajların inşa edilmesi.
- Bir Maliye ve İnşa Bankası'nın kurulması.
- İnşaat sektörü için tedarik faturaları ve ayrı vergi düzenlenmesi.
- Farklı kurallar ve planlamalarla inşaat sektöründe yatırımcıların teşvik edilmesi.
- İş yerlerine yakın ve kapasitelerine göre inşaat kurumlarına uzun vadeli taksitler ve uygun fiyatlarla arazi sağlanması.
- Sektördeki modern ihtiyaçların dikkate alınması suretiyle, bilimsel ve teknik kadrolara sürekli eğitim verilmesi.
- Büyük altyapı projelerinin sözleşmelerinin yurtiçinde ilan etmesi.
- Yolsuzluğa sebep olan gereksiz ve küçük sözleşmelerin engellenmesi.
- Devletin, proje ödemelerini zamanında yapması.

- Afgan para biriminin istikrarsız olduğu dönemlerde inşaat sektörünün desteklenmesi.
- İnşaat piyasasının yurtdışı bağımlılığının, yurtiçinde inşaat maddelerinin üzerine yatırım yaparak bozulması.
- Belediyelerdeki vize sorununun çözülmesi.

4.1.3. Sanayi Sektörü

Afganistan'ın sanayisi savaşlardan dolayı aşırı derecede tahrip olmuştur. 1970'li yıllarda kurulmuş olan tüm sanayiler ya silahlı gruplar tarafından yurtdışına kaçırılmış veya tahrip edilip kullanılmaz hale gelmiştir. 2001'den itibaren ülkede bazı gelişmeler başlamışsa da diğer sektörler gibi sanayi sektörü de ciddi sorunlar içindedir. Bu sorunlar özellikle halı sanayiinde kendini gösterir. Ülkenin sanayi parkları bazı yetkililer ve silahlı fırsatçılar tarafından gasp edilmiştir. Sanayi en önemli girdilerinden olan elektriğin ucuz, sabit ve standart bir düzeyde değildir. Ağırlıklı olarak yurtdışından ithal edilmektedir(Afganistan Endüstrilerinin Büyümesine İlişkin Yıllık Seminer, 2014: 16). Yerli ürün üretiminde teşvik söz konusu olmadığı gibi, yurtiçi ürün üretimi için destekleyici tarifeler ve vergi teşvikleri söz konusu değildir. Sanayi sektöründe yeterli ve uzun vadeli taksitler ve krediler yoktur. Sektörün düzenli ve çok amaçlı bir plan kurma stratejisi, etkili ve genişletici bir sanayi politikası bulunmamaktadır. Sanayi sektöründe uzman kadro açık bir şekilde kendini göstermektedir. Kalifiye elemanların çoğu savaş döneminde ülkeyi terk edip yurtdışında yaşamaktadırlar. Diğer taraftan her gün yüzlerce insan güvensizlik ve işsizlikten dolayı mülteci olarak yurtdışına ülkeden firar etmektedirler. Sektörün diğer bir sorunu vergi toplamadır. Zira vergi sistemindeki sorunlar nedeniyle bazı fırsatçı ve fesatçı kişiler vergi ödemediği için kaçmaktadır. Yurtdışı ürünler için uygulanan "Damping" yerli üreticinin önünde çok büyük bir engeldir. Afgan ekonomisinin farklı sektörleri gibi sanayi sektöründe de iyi bir sonuç alınabilmesi için yatırım fırsatlarında yeterli ve teknik bilgi eksikliğinin giderilmesi gerekir. Afganistan'ın iç piyasasında yabancı kaçak ürünlerinin varlığı, yurtdışından kaçak mal ithali ve vergiden kaçırma çabaları ekonomik kalkınmaya büyük zarar vermektedir. Bu kaçakçılık genel olarak milletvekilleri ve devlete çalışan fırsatçılar

tarafından yapılmaktadır. İthal edilen ürünlerin kalitesinin ciddi bir şekilde kontrol edilmemesi de ayrı bir sorundur.

Afganistan'ın Ticaret ve Sanayi Sektörü üzerine gerçekleştirilen bir kongrede (Afganistan Endüstrilerinin Büyümesine İlişkin Yıllık Seminer) ülkenin ekonomik kalkınmasına yönelik sunulan bazı çözüm önerileri şöyle sıralanabilir (Afganistan Ticaret ve Sanayi Odası, 2014: 20):

- Afganistan'da Sanayi Bakanlığı kurulmalı.
- Devlet arazileri uygun fiyatlarla yatırımcılara dağıtılmalı.
- Sanayi sektöründe kullanılan elektriğin fiyatı düşürülmeli.
- Devlet kurumlarında yerli ürünlerin kullanması tercih edilmeli.
- Teşvik ve gelişme politikaları özellikle sağlık sektörü, endüstri dalları ve özellikle işçilere yönelik uygulanmalı.
- Bir endüstriyel banka kurulmalı. Bu banka tarafından sektöre uygun şartlarla krediler sağlanmalı.
- Sanayi sektöründe yeni tesis edilen fabrikalara belirli yılları kapsayan vergi muafiyetleri sağlanmalı.
- Sanayi sektöründe halı fabrikası gibi kaliteli sanayi fabrikaları kurmalı.
- Vergi sistemi yeniden düzeltilmeli.
- Afganistan'ın ekonomisinin farklı sektörlerine yönelik sermaye fırsatları hakkında yeterli ve profesyonel bilgi sağlanmalı.
- Sanayi ve tarım bankası kurulmalı, küçük ve orta ölçekli işletmeleri özellikle de kadınlara devlet tarafından teşvikler sağlamalı.
- Devlet politikalarında çevre kirliliğinin önlenmesine ve halk sağlığına önem vermeli.
- Yurtdışından gelen kaçak ürünler engellenmeli.
- Uluslararası standartlara uygun ürün kalitesinin kontrol edilmesi.
- Damping uygulamaları engellenmeli.

4.1.4. Hizmetler Sektörü

Afganistan'da hizmetler sektörünün geliştirilmesine yönelik ilk defa 1970'li yıllarda Sovyet teknisyenlerinin davet edilmesiyle yollar ve fabrikaların inşasına girişilmişti. Ülkede farklı işlerle meşgul olan Rus ve Afgan tüccar ve esnafı faaliyet göstermekteydi. Haziran 1999'da ABD uluslararası telefon sistemini kurarken, ülkenin telefon ve telgraf sistemi çok sınırlı idi. Ülkenin hizmetler sektöründe son dönemde finansman, iletişim ve lojistik gibi hizmetlerde bazı gelişmeler yaşandıysa da ülkenin hizmetler sektörü çok zayıf ve yetersiz düzeyde kalmıştır (Shaiq, 2014: 25).

Hizmetler sektörünün de ülkedeki diğer sektörleri gibi en büyük sorunu, mevcut olan kanunsuzluk ve yolsuzluklardır. Diğer taraftan özel sektöre yönelik kalkınma faaliyetleri için herhangi bir destekleyici bir politikanın olmadığı görülmektedir. Bazı ekonomik yasalar gibi mevcut yasaların devletin eylem ve davranışlarıyla uyumsuzluğu ve belirsizliğin olması, devletin isteksiz ve iradesiz olduğunu ifade etmektedir. Vergi tutar sisteminde bazı eksikliklerin, adaletsizliğin ve kanunsuzlukların varlığı gözlemlenmektedir. Sektörde arazi, su, elektrik, teknoloji, makine donanım (ekipman) eksikliği had safhadadır. Profesyonel işgücü, bilim adamı ve akademisyen personel eksikliği vardır. Hizmet sektöründe lisans ve sertifika alma hususundaki sorunlar çözülememektedir. Finansal (mali) kaynak eksikliği vardır. Yasaların ve politikaların belirlenme hususunda sektörün düşüncelerine ehemmiyet verilmemesi bir başka önemli problemdir (Afganistan Ticaret ve Sanayi Odası, 2014: 32). Bu sorunları çözülebilmek amacıyla şu maddeler Afganistan Ulusal Ekonomik Kongresi'nde önerilmiştir:

- Kanunlar ve politikalar düzeltmeli, modern çağa uygun olmalı ve hizmet sektörü destekleyici olarak kurgulanmalı.
- Hizmet faaliyetlerini sadeleştirerek yolsuzluğu engellemeli, lisansların, izin ve belgelerin alınma sürecinin proformasını ciddi bir şekilde izlenmeli ve bütün bu işlemler bağımsız bir kurum tarafından yapılmalı.
- Yeni, uygun ve verimli ekonomik kanunlar düzenlenmeli, bu kanunların diğer ekonomik politikalarına karşıt olması önlenmeli.

- Sertifikalar beş yıllık olarak tek bir bağımsız idareden sağlanmalı.
- Yatırımcıları finanse edebilmek amacıyla Kalkınma Bankası ihdas edilip, yatırımcılara uzun vadeli ve düşük ödemeli kredi imkanı sunulmalı.
- Önemli ekonomik kararların alınmasında, kanuni düzenlemelerde, hizmetler sektörü temsilcilerinin görüşleri önemsenmeli, tavsiyeleri dikkate alınmalı.
- İşgücü piyasasının ihtiyaçlarına dayalı, yetenekli ve eğitilmiş işgücü geliştirmek amacıyla, müfredat ve eğitim kararlarını alırken özel sektörün görüşleri dikkate alınmalı.
- Özel sektörün vergi gelirlerinden bir kısmı ekonomik araştırma ve geliştirme programına aktarılmalı.

4.1.5. Bankacılık ve Finans

Afganistan'ın bankacılık ve finans sektörü, savaşımlardan dolayı büyük zarar gördükten sonra 2001'den itibaren yeniden faaliyete başlamıştır. Ülkede 16 ticari banka faaliyettedir. Ülkedeki ticari özellikteki devlet bankaları ise Bank-e Milli Afganistan (Afganistan Ulusal Bankası), Pashtany Bankası, New Kabul Bankası'dır. Ülkedeki bankacılık ve finans sisteminin sağlam finansal yönetişime, ticarete duyarlı bankacılık sistemi, işlemlerin düzen güvenliği için etkin ve canlı bir yapılanmaya ciddi ihtiyacı olduğu görülmektedir (Wasil, 2015: 16). Kuralların ve prosedürlerin zorluklarla dolu ve karmaşık olması ciddi bir problemdir. Raporlama sisteminin uluslararası standartlara uygun olmaması, esnaf ve tüccarların yurtdışı ve yurtiçinde zorluk yaşamasına sebep olmaktadır. Bankaların bireysel mesele ve problemlerinin tüm bankacılık sistemine yaygınlaştırması da ayrı bir sorundur. Mahkeme kararı olmaksızın hesapları engelleme, tespit etme ve abonelerin ve müşterilerin parasının başka hesaplara aktarılması gibi sorunlar yaşanmaktadır. Düşük değerli kâğıt paraların merkez bankasında geçersiz olması problemi de vardır. Afganistan'ın bankacılık sektörünün gelişebilmesi için Afganistan Ticaret ve Sanayi Odası'na yayınlamış olan bir raporda aşağıdaki tedbirler önerilmektedir (On Yıl İçinde Afganistan'da Bankacılık ve Görünüm, 2012: 70):

- Bankacılık ilişkilerini kolaylaştırma amacıyla, özel bankaların uluslararası banaklara tanıtılmaları.
- Afganistan'ın tüm illerinde müşterilere \$ cinsinden ödeme hizmetinin sağlanması.
- Bütün finansal piyasaların (para piyasası, sermaye piyasası ve sigorta piyasası) geliştirilmesine yönelik taleplerin dikkat alınması.
- Mali ve bankacılık sektörleri için yetenekli ve eğitilmiş işgücü sağlanması.
- Bankalar ve üniversiteler arasındaki ilişkinin geliştirilmesi.
- Müşterilerin güvenini kazanabilme ve tasarrufa ikna edilmeye yönelik sürekli bilgi akışının sağlanması.

4.1.6. Bilgi Teknolojisi

Afganistan'ın telekomünikasyon sektörü son dönemde %60 büyüme göstermiş olmasına, 2013'te 2,4 milyon internet kullanıcısı bulunmasına karşılık 2014'ten itibaren uluslararası koalisyon güçlerinin ülkeden ayrılmasının ardından sonra bu rakam azalmıştır (Shaiq, 2014: 25). Güvensizlik başta olmak üzere ülkede devlet ve millet arasında bir uzaklık ve itimatsızlık meydana çıkmıştır. Bilgi Teknolojisi sektörünün bir diğer sorunu, ülkenin elektrik enerjisi açısından yaşadığı yetersizlik ve güçlü bir altyapının olmayışıdır. Diğer sorunlar şöyle sıralabilir:

- Telekomünikasyon ve teknoloji sektöründe kadro ve işgücü eksikliği.
- Yabancı profesyonel ve uzman kadrolarının istihdamı, çalışma izinlerin çıkarılması veya bu izinlerin uzatılması konusunda gereksiz bürokratik engellerin varlığı.
- Yasadışı telekomünikasyon ve teknoloji hizmetlerinin varlığı.
- Bazı devlet kurumlarının kanunlara uymaması ve sektöre yasadışı siyasi müdahaleleri.
- ISAF ve diğer güvenlik güçleri tarafından telekomünikasyon antenlerini olumsuz yönde etkileyen cihazların kullanılması.

Mevcut olan sorunların çözülebilmesi, istenilen düzeyde bir teknolojik sistemin kurulabilmesi için Afganistan Ulusal Ekonomik Kongresi'nde şu unsurların dikkate alınması dile getirilmiştir (Afganistan Ulusal Ekonomik Kongresi, 2104: 21).

- Güvenli bir ortam sağlanmalı, özellikle de telekomünikasyon ofisleri güvenli hale getirilebilmesi için desteklenmeli.
- Sabit ve istikrarlı bir elektrik akışı sağlanmalı.
- Piyasaya uygun ihtiyaçların giderebilmesine yönelik bir eğitim sistemi programlanmalı.
- Yabancı profesyonel kadroların istihdam ve çalışma izinlerine yönelik işletilen sistem basitleştirilmeli.
- Yasadışı telekomünikasyon faaliyetleri önlenmeli.
- Devlet kurumlarının yasadışı faaliyetleri ve gereksiz müdahaleleri önlenmeli.
- Yargı sistemi güçlenmeli ve tarafsız tutulmalı.
- Antenlere zarar veren cihazların kullanımları engellenmeli.

4.2. Güvenlik Sorununa Yönelik Alınması Gereken Önlemler

Ekonomik faaliyetlerin artması, insan gücünün ve yerli sermayenin dışarı akışının önlenmesi, yabancı yatırımların ülkeye çekilmesi ve yoksulluğun azaltılması ancak ülkede güvenliğin sağlanması ile mümkündür. Ayrıca kırsal kesimden şehirlere göç olgusu da bu yolla önlenebilir. Bu nedenle hükümet, gelen dış yardımları, istihdam alanı oluşturacak yatırımlara ve şirketlerin kurulmasına ayırarak halka mesleki yetenekler kazandıracak eğitim kurumları ve kurs programları açmalıdır. Okullaşma oranının %100'e çıkarılması hedeflenmelidir. Okullaşma oranının belli alanlara öncelik vererek üretim elemanları yetiştirilmeli, eğitim sisteminde okullaşma oranının yükselmesinin yanında nitelikli bir eğitime de sahip olunmalıdır (Arsalan, 2016: 316).

Güvenliğin sağlanması ülke ekonomilerinin kalkınması konusunda en öncelikli faktörlerden biridir. Eğer dünya ülkelerinin gelişmişliğine bakacak olursak ülkelerin ekonomik kalkınmasının, teknolojik ve diğer gelişmelerin yanı sıra

güvenliğin başrolde oynadığını görürüz. Fakat aksine gelişmemiş ülkeler ise büyük çabalar harcanmasına rağmen güvensizlik sebebiyle gelişmemişlerdir. Güvensiz ortamda yatırımlar gerçekleşmemekte ve yatırımcılar tarafından gerçekleştirilen yatırımlar da geri çekilmektedir. Dolayısıyla bu durum Afganistan için de geçerlidir. Eğer bir ülkede istikrarlı bir ekonomik durum sağlanmak istenirse güvenliğin sağlanmasına öncelik verilmelidir (Kabul Press, 2014: 5). Ülkede sermayenin güvenini sağlamak, yasaların hâkimiyeti ve güvenliğin sağlanmasına yoğunlaşmak önemlidir. Ekonomi literatüründe sermayeye verilen güven oranında ekonominin iyileşeceği öngörülmektedir. Dış sermayeyi çekmek için çaba sarf edilmeli ve ülkedeki risk unsurları giderilmeye çalışılarak güvenli bir liman oluşturma çabasında olunmalıdır. Ülke kaynakları içerisinde bulunan maden, ziraat, sanayi ve turizm gibi sektörlerin harekete geçirilmesi gerekmektedir. Komşu ülkelerle iyi ilişkiler kurularak Afganistan'ın bir geçiş bölgesi haline gelmesi hedeflenmelidir. Böylece Afganistan, bölgenin bir ticaret ve ekonomi merkezi olabilir (Hidayet, 2014: 50).

Afganistan yönetimi, başta ABD ile olmak üzere, dış dünya ile iktisadi ve siyasal iş birliğini artırarak ülkede barış, demokrasi ve istikrarın kalıcı koşulları sağlamaya çalışmalıdır. Ekonomik kalkınmanın anahtarı olan özgüvene ihtiyaç vardır. Afganistan'ı stratejik demiryolu yapımıyla Asya'nın en büyük kıta ekonomisine ve ayrıca gelecekteki 10 yıl içinde bakır ve demirde dünyanın en büyük üreticilerinden birine dönüştüreceğine dair yapılan plan bu özgüveni işaret etmektedir (Kalaycı, 2015:106).

Afganistan güvenlik birliğinin ülkedeki güvenlik görevini devir aldığı 2015 yılının başından bu yana geçen süre içinde Afganistan'daki güvenlik durumu giderek kötüleşmektedir. BM Afganistan Misyonu tarafından verilen bilgilere göre, 2016 yılının ilk çeyreğinde gerçekleşen farklı çatışmalar, en az 600 sivilin ölmesine yol açtı. Taliban gibi örgütler ise ülkede kaos oluşturduğu için çoğunlukla intihar saldırısına başvurduğu görülmektedir. Bazen iş adamlarına yönelik kaçırma operasyonları yaşanmakta, ayrıca bazı işyeri ve fabrikalara saldırılar düzenlendiği görülmektedir. Bu durum, Afganistan'a yönelik yatırımları tersine döndüren önemli bir sorun olarak görülmektedir. Ayrıca, Afganistan'a gönderilen malzemelerin nakliyesinde bazen güvenlik nedeninden kaynaklanan sorunlarla karşılaşabilmekte,

gönderilen ürünleri taşıyan nakliye araçlarına el konulabilmektedir (SIGAR: SpecialInspector General For Afghanistan Reconstruction).

Afganistan’da gerçekleşen bir ankette, hem erkekler hem de kadınlar tarafından 2005’ten bu yana, ülkenin güvenlik sorununun daha arttığına ve kötüleştiğine işaret edilmiştir. Bu genel ankete katılan tüm erkek ve kadın katılımcılar, ülkenin ekonomik refahı için canlı ve müessir bir güvenlik sisteminin geliştirmesini arzu etmişlerdir. Katılımcılar Afgan barışını, güvenlik ve kalkınma arasında bir bağlantı kurulmasını istemekte, böylece gelişmiş bir ekonomi ile güçlü bir güvenliğin sağlanacağını, güvenli bir ortam ile ekonomik kalkınmanın hâsıl olacağını vurgulamışlardır. Ayrıca Afganistan halkı ülkede dengeli ekonomik bir kalkınma için yoksulluk, yetersiz büyüme ve yaygın işsizlikle mücadele edilmesi gerektiğini dile getirmişlerdir. Çünkü yoksulluk sorunları kamusal alanlarda diğer başka sorunlara sebep olmaktadır. Hükümetin yaptığı kalkınma desteklemelerinin her bölgede eşit olmayışı ve yardımların etkin egemenliğe göre şekillendiği görüşü genel bir kanaat olarak dile getirilirken devamlı ve kalıcı bir barışı sağlamada bu yöndeki uygulamalardan vazgeçilmesi gerektiği vurgulanmıştır (Rahimi, 2018: 91).

Afganistan’ın güvenliği sağlaması konusunda hükümetin ne kadar başarılı olup olmadığı hakkında Hurşit Enstitüsü tarafından (Kamu Hizmetleri Yönetişimi) bir araştırma yapılmıştır. Bu araştırmada halkın bakışı açısından hükümetin performansını değerlendirilmek istenmiştir. Araştırmada Afganistan’ın farklı bölgelerinde insanlara sorular yöneltilmek suretiyle geniş kapsamlı bir anket yapılmıştır. Güvenlik konusunda yöneltilen “Afganistan Ulusal Güvenlik Güçlerinden ne kadar memnunsunuz?” sorusuna halkın toplam %74.7’i Afganistan Ulusal Güvenlik Güçlerinden memnun olduklarını ifade etmişlerdir. Bu toplamdan %42.2’si memnun ve %32.2’si çok memnundurlar. Ama %16.8’si bu soruya memnun olmadıkları şeklinde cevap vermişlerdir.

“Afganistan’ın ulusal ordu performansı ve terörizmle mücadelesini nasıl değerlendiriyorsunuz?” sorusuna verilen cevap şöyledir: Yaklaşık %39’u Afganistan ulusal güvenlik güçlerine çok güveniyorlar. Halkın yaklaşık %45’i Afganistan ulusal ordusuna az, %14.5’i çok az güvenmektedirler.

“Afganistan Ulusal Polisine ne kadar güveniyorsunuz?” sorusu verilen cevaplara göre halkın %47.6’sı az güveniyorken, %26’sı çok güvenmektedirler. Ama

halkın %24.5'i Afganistan Ulusal Polisine çok az güvenmektedir (Khurshid ve Hashti Sobh, 2016: 20-25).

4.2.1. Sürdürülebilir Bir Barışın Sağlanması

Afganistan'da uzun yıllardır süren savaşlar ve güvensizlik, ülkenin hem insanların hem de ülkenin siyasi ve iktisadi istikrarına ciddi tahribat vermiştir. Savaşların neticesi bir yandan ülkenin etnik gruplar arasında güvensizliğini ve itimatsızlığına diğer taraftan ise Taliban ve El-Kaiden'in ülkede sürekli güvensizlik yaratması barış projesini tehlikeye ve riske sokmaktadır. Uzun yıllardır iki büyük olaydan (Büyük Güçlerin Rekabeti ve Etnik Çatışmaları) etkilenen Afganistan'ın bir türlü istediği barış sürecini yaşayamamasına sebep olmuştur. Diğer bir taraftan etnik guruplar arasında sürekli bir üstünlük iddiasının olması, hatta bu yönde hükümeti etkileyecek bir noktaya gelmesi hükümetin de üzerine düşen rolü yapamamasına yol açmaktadır. Dolayısıyla belli bir etnik grubun tek başına ülkede barış sağlayabilmesi ve ülkenin siyasetinin ve iktisadının güçlendirebilmesi mümkün değildir. Bunun tek yolu tüm etnik Afgan gruplarının tek bir siyasi çatı altında, birbirini kabul ederek ve iktidarı paylaşarak ülkeyi kurtarmaya çalışmalarından başka çareleri yoktur (Rahimi, 2018: 90-98).

Hurşit Enstitüsü tarafından yapılmış olan araştırmada halkın Taliban hakkında görüşlerini ortaya koymaktadır. "Sizce Taliban üzerine hangi vasıf münasiptir?" sorusuna şöyle cevap vermişlerdir. Halkın %29.6'sına göre onlar bir terörist grubudurlar. %29.6'sı bu grubun yabancılar için çalıştığını söylemişlerdir. %14'ü onların Afganistan'ı yok edeceklerini beyan etmişlerdir. Halkın %6.8'i cevapsızken %5.2'si bunların İslam için mücadelede bulduklarını, diğer %14.8'i ise onların faaliyetlerinin Afganistan ve İslam'a karşı dağınıklığa sebep olacağına inandıklarını söylemişlerdir. Netice itibarıyla halkın toplam %60'ı bu grubu bir terörist grubu olarak ifade etmişlerdir. %29 ise Taliban'ın Afganistan'ı yok edeceğini, onlar yüzünden uluslararası toplulukların Afganistan ve İslam'a karşı cephe alacaklarını söylemişlerdir.

“Afganistan hükümeti ve Taliban arasındaki diyalogu destekliyor musunuz?” sorusuna verilen cevaba göre halkın yaklaşık %44’ü bu diyaloga karşıdırlar. %16’sı bu soruya cevap vermezken halkın yaklaşık %39’u Taliban ile diyalogu desteklemektedir.

“Devletin Taliban ve diğer terörist grupları ile yaptığı diyalog politikasını destekliyor musunuz?” sorusuna verilen cevaplara göre halkın %42.4’ü devletin Taliban ve diğer silahlı gruplarla yapacağı diyaloga taraftardırlar. Ama yaklaşık %40’ı bu diyaloga muhaliftirler. Yaklaşık %17’si herhangi bir fikir söylememiştir.

“Sizce Taliban ile diyalog nasıl tahakkuk etmeli?” sorusuna ise halkın %56.1’i Taliban’ın, Afganistan’ın anayasalarını kabul edip sosyal hayatına devam etmeleri gerektiği şeklinde cevap vermiştir. Ama %11’i Taliban’ın bazı bölgelerinde anayasa tatbik olmalı şeklinde ifade etmişlerdir. Yaklaşık %10’u hükümetin Taliban ile otoriteyi paylaşmasını söylemiştir. %3.4’ü cevapsızken halkın %19.2’si onlar hükümetle müzakere ve diyaloga hazır olana kadar savaş ve mücadelenin devam etmesini istemektedirler. Sonuç olarak yapılan bu araştırmaya göre halkın yaklaşık %45’i devletin barış için performansını desteklemekte ve yaklaşık %50’si bu diyalogdan memnundurlar. Dolayısıyla ülkenin refahı için acil ve sürdürülebilir bir barış sağlanması önemlidir (Khurshid ve Hashti Sobh, 2016: 16-20).

4.2.2. Ülkeden Göçün Durdurulması

Ülkede halen güven sıkıntısı olmasından dolayı ülke içi yatırımlar da yeterli olmamakta, ayrıca yurt dışından da yatırım sağlanmamaktadır. Dolayısıyla bu da iş gücünün azalmasına sebep olarak ülkedeki işsizliği artırmakta, vatandaşların iş aramak için yurt dışına göç etmelerine yol açmaktadır. Geçtiğimiz yıllarda ülkedeki işsizlik sorunundan dolayı ülkeyi terk edenlerin sayısı oldukça fazladır. Daha da kötüsü binlerce insan yaşlı, genç, kadın, erkek ve çocuk denizlerde boğularak hayatlarını kaybetmişlerdir (Moradi, 2018: 26).

4.3. Dış Yardım ve Yatırım Kaynak Sorununun Çözülmesi

Afganistan ekonomisi, dış mali yardıma özellikle ABD'nin ülkeye yapacağı dış yardımlara bağlıdır. Ve ülkenin temel ekonomik politikası dış yardım ve yabancı yatırımlar üzerine kurulmuştur. 2001'de ABD'nin müdahalesinden sonra Afganistan'ın ekonomisi 2012'de dış yardım sebebiyle büyük umutlar beklerken bu beklenti dengeli bir sonuç vermemiştir. Zira merkezi hükümet ve destekleyici müttefikler tarafından ülkede herhangi bir ciddi adım atılmamıştır. Çünkü ülkede ekonomi için hep kısa vadeli politikalar izlenerek altyapı için gereken yatırım yapılmamıştır. Aynı zamanda yapılan yardımların verimsiz alanlara harcanması sebebiyle, ülkede 18 yıl boyunca alınan milyarlarca yardıma rağmen Afganistan hala dünyanın 10 fakir ülkesinden biridir. Dolayısıyla ülke, dış mali yardımlar yolsuzlukla mücadele ederek verimli bir şekilde kullanılmalıdır. Ülkede dış mali yardımlar ile güvenliği sağlayarak özel sektörün büyümesi ve kalkınması amaçlanmalıdır. Dış yardım projeleri olumlu yönde kullanılmalı ve ülkenin ekonomik temelleri sağlam atılmalıdır. Böylece geniş iş imkanları oluşturulmalıdır. İkinci aşamada da maden, ziraat ve hizmet sektörlerinden faydalanılmalıdır (Zalmai, 2014: 20).

SIGAR'a göre, Afganistan'ın dış istikraz veya bağış almadan kalkınma yatırımlarını karşılayamayacağı bir konumdadır. Uluslararası Tokyo Konferansı'nda (2012) Afganistan'a 2014 yılından sonrası için yaklaşık 16 milyar \$lık yardım taahhüdü sağlanmıştır. Ancak bu yardım taahhüdünün sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesinde ülkede var olan yolsuzlukla kararlı bir şekilde mücadelenin önemli olduğu vurgusu yapılmış ve bu durum konferans raporuna dâhil edilmiştir. 2014 yılından sonraki ilk birkaç yıl kısmi bir kargaşa ve belirsizlik yaşansa da bunun bir iç savaşa dönüşmesi ihtimali oldukça zayıftır. Bu bakımdan olumlu senaryoların güç kazanması için bölge ülkeleri başta olmak üzere uluslararası toplumun Afganistan'ı desteklemeye devam etmesi acil bir ihtiyaçtır (Ersoy, 2015: 79).

Dünya Bankasının 2017 kalkınma raporuna göre Afganistan'ın önümüzdeki yıllarda gerçekleşecek hizmet sektörü ile sosyal ve gelişme programları için yaklaşık %18 GSYİH ölçüne kadar dış yardıma ihtiyacı vardır. Tahminlere göre Afganistan'ın 2014 ile 2020 yılları arasında gerçekleşen ve gerçekleşecek olan milli gelir, dış yardım ve toplam tüketimine dair rakamları aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 15: Afganistan'ın Toplam Milli geliri, Dış yardımlar ve Tahminler

Yıllar	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Toplam GSMH ve Dış yardım	24.4	25.1	26.2	27.6	28.3	28.8	29.5
GSMH	8.7	10.1	10.5	10.8	11.0	11.5	12.0
Dış Yardım	15.7	15.0	15.6	16.8	17.3	17.3	17.5
Toplam Tüketim	26.2	26.4	25.6	27.2	28.4	29.2	30.1
Basit Tüketim	19.8	19.5	18.5	19.1	19.7	20.4	21.1

Kaynak: Dünya Bankası, 2017 Raporu, Erişim 26.11.2018

Aynı zamanda, ülkede dış yatırımı teşvik etmek amacıyla şu yorum yapılmıştır: “Afganistan, zaten, insanların güvenle yatırım yapıp çok para kazanabileceği bir yerdir. Ağa Han iletişim sektörüne yatırım yaptı ve bu yatırım yapan şirkete büyük paralar kazandırdı. Bunun yanı sıra otelcilik sektöründe de büyük başarılar söz konusudur. Afganistan’da yatırımınızın karşılığını hemen alabileceğiniz pek çok alan vardır. Çünkü ülke, her alanda yeniden bir yapılanma süreci içerisinde. Dolayısıyla her alanda yatırım yapılabilir. Enerji, madencilik, tüketici ürünleri, turizm, otelcilik, altyapı...” (Cem, 2006: 5). Dünya Bankası Afganistan devletine ve dünya topluluğuna, Afganistan’ın ekonomik kalkınması için bazı öneriler sunmuştur (Dünya Bankası, 2014: 60).

Tablo 16: 2012 Yılında Devlet Bütçesine Yapılmış Olan Destekler

Afganistan 2012 yıl bütçesini yapılmış olan dış yardımlar.	\$
Kalkınma	945 Milyon \$
Güvelik	1.3 Milyar \$
Diğer	2.35 Milyar \$

Kaynak: ACCI'nın 2014 Yıl Raporu

4.3.1. Afganistan Hükümeti'nin Yapması Gerekenler

- Önemli projeler için bütçenin sektörlere göre dengeli bir şekilde dağıtılması.
- Yeni yatırım kararları alınırken, kararların uygulanabilmesine dikkat edilmesi.
- Altyapı için bütçe ayrılırken, özel sektörün kalkınma kapsamına göre belirlenmesi.
- Ülkenin ekonomik kalkınması için iş yeri çalışma imkânı sağlamalı, özel sektörün geniş ve rahat bir şekilde faaliyet gösterebilme imkânı devlet tarafından sağlanmalı (Afganistan Ulusal Ekonomik Kongresi, 2014: 19-22).

4.3.2. Dış Dünyadan Sağlanan Destekler

Afganistan, Orta Asya'nın transit öneminin farkına varıp ekonomik kalkınma için, ticaret ve yatırımdan iyi faydalanmalıdır. Zira Kuzey Asya ve Güney Asya'yı iktisadi ve transit geçiş yoluyla bağlayan Afganistan bölgenin en önemli ülkelerindedir. Afganistan ve Pakistan arasındaki transit yolu veya İpek yolu çok iyi değerlendirilmelidir. Bununla beraber bölgedeki büyük iktisadi ve ticari anlaşmalar Afganistan'ın tarifelerin düşürmesinin sebebi olmaktadır. Dolayısıyla Çin ve Hindistan'da iki milyar müşteri beklemektedir. Bu önemli kapasiteyi ticari mallarını ihraç ederek çok önemli bir fırsata dönüştürebilir. Ayrıca Afganistan bölgedeki ülkelerle iktisadi ve güvenlik içerikli anlaşmalar yapmalıdır. Çünkü bu anlaşmalar ülkede yurt içi ve yurt dışı yatırımcıları teşvik edecek ve yatırım yapmalarını sağlayacaktır (Sayhon, 2014: 40). Diğer önlemler şöyle sıralanabilir:

- Dış yardıma bağlı olan Afganistan, bu yardımların azalma durumunu dikkate alarak tedbirlerini almalı ve kendini hazırlamalıdır.
- Ülkenin önemli gelir kaynaklarına yönelik yapılan destekler devam etmelidir.
- Alınan bütün dış yardımlar Afganistan'ın milli bütçesi tarafından kullanılmalıdır.

- Ticaret ve transit için güven ve imkân sağlama en öncelikli mesele olarak görülmelidir (Afganistan Ulusal Ekonomik Kongresi, 2014: 38).

4.4. Yolsuzlukla Mücadele

Afganistan ekonomisinin 18 yıl boyunca kalkınmamasının nedenleri arasında yolsuzluk ilk sıralarda gelmektedir. Örneğin, 2011 yılına kadar uluslararası toplum tarafından toplam 70 milyar \$ yardım yapılmış olmasına karşılık, bu dış hala bir kalkınma sağlanamamıştır. Dolayısıyla devletin sektörlerinde var olan idari yolsuzluk ve kötü yönetim bu tabloyu ortaya çıkarmıştır. Ülkede bir türlü önlenmeyen idari yolsuzluktan dolayı Afganistan'a yardım eden ülkeler ya yapabileceği yardımı geciktirmekte ya da yardımdan vazgeçmektedir. Bunun sonucu olarak ekonomi kalkınmamış ve hala yardıma ihtiyaç duymaktadır (Ershad, 2014: 69).

Kanunların hâkimiyetini sağlayıp, iyi yönetim ve yoksulluğun giderilmesiyle iktisadi kalkınmaya çevrilmelidir. Afgan halkının çıkarına olan ziraat gibi sektörlerde kısa, orta ve uzun vadeli programlar icra edilerek ülkenin ekonomisi iyileştirilebilir (Sultsnzoy, 2014: 38). Afganistan'ın 2014 yılındaki seçimlerinde aday olan Muhammed Davut Sultanzoy ve Kutbettin Hilal genelde diğer konular ile beraber yolsuzlukla mücadele etmenin temel amaçları olduğunu açıklamışlar, kalkınma sorununu yolsuzlukla ilgili bir durum olarak değerlendirmişlerdir. Yolsuzluğun ortadan kaldırılmasıyla birlikte temel konularda çalışmaların yapılabileceğini ileri sürmüşlerdir. Komşu ülkeler ile iyi ilişkiler kurulması gerektiğini, komşu ülkeler aracılığıyla ticaret yapılabileceğini ve gençler için eğitim olanakları oluşturulabileceğini belirtmişlerdir (Kutbettin, 2014: 44).

Yolsuzluğun temel aktörleri arasında ekonomik mafyanın varlığı, ekonomik faaliyetlerin tekelleşmesi, hükümetin kararları üzerinde bu kesimlerin yoğun etkisi ve kaçakçılık sayılabilir. Sektörler bazında yolsuzluk hakkında kısaca bilgi verelim.

İş sektöründeki yolsuzluk sorunları: İşletme ve yatırım lisanslarının verilmesinde yolsuzluk. Malzemelerin taşınmasında yolsuzluk. Ticari tuzakların olması nedeniyle limanlarda yolsuzluk. İthalat ve ihracat tarifeleri oranlarında

yolsuzluk. Fiyatlandırmada yolsuzluk. Ticari mahkemelerde yaşanan yolsuzluk. Kaliteli malzeme girişinin etkin bir şekilde izlenememesi ve kalite kontrol panelince gerçekleştirilen müdahalelerde yaşanan yozlaşma. Yasadışı ithalat nedeniyle yaşanan yolsuzluk.

Sanayi sektöründe yolsuzluk sorunları: Arazi dağıtımı ve endüstriyel parklarda yolsuzluk. Başkanlık kararına ve Bakanlar Kurulu'nun onayına rağmen devlet organları tarafından yerli ürünler yerine yabancı ürünlerin kullanılmasının yol açtığı yolsuzluk. Özellikle ithal edilen hammaddelerin cinsiyeti ve kalitesinin belirlenmesinde hammadde tarifelerinin uyarlanmasında uygulanan yolsuzluk. Yatırım lisanslarının edinilmesi ve uzatılmasında yaşanan yolsuzluk. Markaların ve telif haklarının tescilinde yolsuzluk. İhale kanununda yolsuzluk. Politikaların uyumsuzluğundan kaynaklanan yolsuzluk, özellikle yatırım teşvikleri politikasındaki yolsuzluklar.

İnşaat sektöründe yolsuzluk sorunları: Özellikle taşeronlarda ve inşaat sözleşmelerinin uygulanmasında müteahhitlik sürecinde gözlenen yolsuzluk. Standartların olmaması ve standartları uygulamak için başarısızlık nedeniyle yaşanan yolsuzluk. Kalite uygulanmalarında yolsuzluk. Üretim sürecinde fiyat belirleme, müşteri belirleme ve broker müdahaleleri. Zamanında teslimat konusunda yolsuzluk.

Yolsuzluktan kaynaklanan gümrük ve vergi sorunları: Gümrük Kanununda, özellikle de bu Kanunun 27. maddesinde (gümrük vergisi başkanı tarafından teklif edilen ve Maliye Bakanlığı tarafından onaylanan tarife oranı) bir boşluktan kaynaklanan mali işler ve yolsuzluk kanununun uygulanmasında yolsuzluk. Vergi belgelerinin incelenmesinde yaşanan yolsuzluk (Afganistan Ulusal Ekonomik Konferansı, 2012: 26).

Ülkenin yasa uygulayıcı kurumları arasında hukuk ve adaletin eksik olması, yolsuzluğun mevcudiyeti tüm konular ve dış destekleyiciler arasında en çok tartışılan konu olmakta, hükümetin her düzeyinde yaşanan yaygın yolsuzluğun ülkenin güvensizliğini ortaya çıkaran en önemli etkenlerdir. Bu yolsuzluklar güvenlik sorunlarının çözülmesini de zorlaştırabilmektedir. Zira güvelikten sorumlu yetkililer arasındaki yolsuzluk, güvenlik kurumlarını karşı karşıya getiren en büyük zorluklardan birincisidir. Bu sorun halk memnuniyetsizliğine, hükümetin istikrarsızlığına ve yolsuzluğun teşvik edilmesine yol açmaktadır. Yolsuzluk ve

yoksulluk, yönetişimin en büyük problemleri arasındadır ve ülkedeki her birey özellikle yolsuzlukla mücadeleye duyulan ihtiyacı sürekli dile getirmektedirler (Rahimi, 2018: 92).

Kabil merkezli Integrity Watch adlı kuruluşun araştırmasına göre 2013'te Afgan halkı rüşvete takribî 1 milyar \$ harcıyor. Kuruluşun yeni raporunda, her 7 Afgan'dan birinin rüşvet verdiğini, yolsuzluğun en çok fakir halkı etkilediğini ifade ediyor. 32 ilde 6 bin 500 Afgan'ın katıldığı ankete göre, yolsuzluğun en yaygın görüldüğü devlet kurumları İçişleri Bakanlığı, Adalet Bakanlığı ve İstihbarat Dairesidir. Yolsuzluk, özellikle rüşvet bir ülkenin sosyal, ekonomik ve politik sistemi açısından çok tehlikelidir. Zira ülkenin insanları ve devlet arasında kopukluğa sebep olmaktadır. Hatta o kadar tehlikelidir ki, dünyada ülkeler arasında bozulmalara ve kopmalara da neden olmaktadır. Yolsuzlukla mücadele etmek ve ülkeyi bu afetten kurtarmak için öncelikle yolsuzluk ve rüşvetin kökenini bilmek lazımdır. Ülkede gerçekleşen Afganistan Ulusal Ekonomik Kongresi'nde yolsuzlukla mücadelede şu çözüm önerilerine yer verilmiştir:

- Yasaları ilişkiler üzerine değil, herkese eşit olarak uygulamalı.
- Yasaların raporlama sisteminin sadeleşmesi ve uygulamasının sürekliliği sağlanmalı, bunlar dikkatle izlenmelidir.
- Maaş ve gelir sistemini özellikle devlet idarelerinde dengeli ve eşit uygulamalıdır. Çünkü eşitlik sağlanmadığı takdirde şahların maaşı kâfi gelmediği zaman yasadışı yollardan temin etmeye çalışmakta, rüşvet almaya ve yolsuzluğa bir nevi mecbur kalmaktadır. Dolayısıyla bu durum yolsuzluk nedenlerinin en önemlilerinden olabilmektedir.
- Vergiler sisteminde köklü bir reforma ihtiyaç vardır. Zira hem vergi ödemekten kaçanlara hem yolsuzluğa karşı da önlem alınmış olur.
- Yolsuzlukla mücadele tek bir idare tarafından planlamalı ve izlenmelidir. Ve çoklu idareler önlemeli (yolsuzlukla mücadele komisyonu, idareler ıslah sistemi, yolsuzlukla mücadele strateji uygulama komisyonu ve bakanlar nezaret komisyonu gibi), idarelerden tek bir idare, kadro ve heyet tarafından kontrol edilmelidir.
- İstihdamda hakiki anlamda uzmanlık, yetenek, çalışkanlık ve vatanseverlik gibi erdemler dikkate alınmalıdır.

- Yoksullukla ciddi bir şekilde mücadele etmeli, bu mücadelede özellikle ülkenin zirai sistemi ve altyapısı modernize edilmelidir. Kullanılmayan araziler modern makineler ile kullanıma hazır hale getirilmelidir. Böylece milyonlarca işsiz insana iş yeri tahsis edilecek, zamanla işsizlik ortadan kalkacak, diğer taraftan ülke sanayiinde de önemli bir gelişme sağlanacaktır (Kohi, 2014: 12).
- Afganistan'ın mevcut durumu piyasa ekonomisine göre yeniden yapılandırılmalıdır.
- Afganistan'daki ticari anlaşmazlıkların çözümü işlevini üstlenecek bir merkez kurmalı.
- Mali, gümrük ve tedarik yasaları yeniden gözden geçirilmeli.
- Ticaret ve yatırım sektöründe yayınlanmış geçersiz ve sahte yasalar devre dışı bırakılmalı.
- Ticaret ve yatırım lisansı vermek için tek ve bağımsız bir idare kurmalı.
- Bazı önemli üretim, sanayi, gümrük vergi muafiyetleri yeniden gözden geçirilmeli.
- Mahkemenin kararları ekonomiyi şekillendiren sektörlerle ilgili davalara hemen uygulanmalı ve yürütülmeli.
- Nitelikli endüstri işçileri araştırılıp tespit edilmeli, yoksa yetiştirilmeli.
- Eski ve amortismanına tabi olan malların ülkeye ithali önlenmeli (On Yıl İçinde Afganistan'da Bankacılık ve Görünüm, 2012: 24).

4.5. Doğal Kaynakların Etkin Kullanımı

Afganistan'ın doğal kaynakları; doğal gaz, petrol, kömür, bakır, krom, tuz, sülfür, kurşun, çinko, demir ve kıymetli taşlardır. Ülkede bakır madeni kaynakları açısından çok zengindir ve Şili'den sonra dünyanın en zengin bakır yataklarının bulunduğu değerlendirilmektedir. Fakat ülke dağlar ile kaplı olduğu için ve yetersiz ulaşım açısından dolayı bu kaynakların işletilmesi ticari açıdan kârlı olmamaktadır (T.C. Başkanlık Dış Ticaret Müşteriliği, Afganistan Ülke Profili, 2002).

Pentagon'a göre doğal kaynaklardan daha etkili faydalanmak için Afganistan'ın 75 km olan demiryolu ağının 3500 km'ye çıkarılması gerekmektedir. Zira Afganistan'ın 18 milyar \$'lık ekonomisinin yaklaşık 100 katı ekonomik kalkınmasını işaret etmektedir (Şimşek, 2014: 37). Ayrıca ABD Enerji Enformasyon İdaresinin (EIA) verilerine göre Afganistan'ın doğalgaz rezervi 5 trilyon m³ civarındadır. Ülke, nükleer enerjide kullanılan uranyum madeni açısından zengindir. Afganistan'da Bolivya'dan sonra ikinci büyük lityum rezervi yer alıp, ülkede 3 trilyon üzerinde hiç kullanılmamış yeraltı kaynağı bulunduğunu belirtmektedir (Ekorent, 2017: 30). Diğer yandan ülkenin doğalgazının kullanılması, Afganistan'ın gelecekteki ekonomik kalkınması için yeni açılımlara sebep olabilir.

Ülke genel olarak terörizmin tehdidi altında olduğundan dolayı ülkenin doğal kaynaklarının keşfi, çıkarılması ve işlenmesi için gerekli olan güvenlik yetersizdir. Afganistan'ın doğal kaynaklarını kullanabilmek için bir diğer sorun, kurallar ve kanunların mevcut koşul ve durumlarla uyumsuzluğudur. (Madencilik yasaları, Tedarik veya lojistik kanunları, vergiler ve gümrükler gibi kanunlar). Madenler Bakanlığı'nın yönetim zayıflığı, bürokrasi, yolsuzluk ve teklifler ile sözleşmelerin şeffaf olmayışı en önemli sorunlardır. Madenler Bakanlığı'nın zayıf olan yönetiminden dolayı gerçek bir bilgiye sahip olmayan madencilik şirketleri belirsizlik ortamında herhangi bir teşebbüste bulunamamaktadır. Ülkede Madencilik Enstitüsü varsa da uzman kadroların eğitimi ve madencilik konularında araştırma için özel bir enstitü veya uzmanlık eğitim merkezinin olmaması büyük bir soruna yol açmaktadır. Madencilik ve işleme sektöründe yer alan firmalar için destekleyici politikaların eksikliği, özellikle madencilik sektöründe yatırımcıları desteklemek için fon ya da ödeneğin eksik olması veya olmayışı bu alanda herhangi bir adım atılmasını önlemektedir. Ülkenin ulusal ve uluslararası alanda ulaşım ve transit taşımacılık sorunlarının varlığı dikkat çekmektedir. Örneğin, madenler ve şehirler arasında uygun bir kara yolu ağının olmayışı ve hammadde ürünlerini ihraç etmek için transit engellerin varlığı ulusal zenginlikleri değerlendirmenin önünde en büyük engellerdendir. Bu engellere güvensizliğin yanında bir takım rüşvet ya da kara yolu ağının bozuk olması da eklenince problemler daha da katlanmaktadır. Afganistan'ın her yerinde elektrik, su, ulaşım, internet gibi hizmetlerin çok iptidai olduğunu ifade edebilmek mümkün olduğu gibi madencilik alanlarında elektrik, yol ve su gibi temel

tesisler ve hizmetlerin olmayışı da alenen görülmektedir. Ülkede faaliyet gösteren bir takım mafya ve silahlı gruplar tarafından doğal kaynaklar yurtdışına kaçırılmaktadır. Sektörün bir diğer sorunu, yukarıda saydığımız sorunların var olmasından hareketle Afganistan'daki metal ve minerallerin katma değerini artırmaya yönelik yatırımların eksikliğidir. Geleneksel ve yasadışı maden çıkarma, özellikle ülke madenlerinde bulunan değerli ve orta fiyatlı taşlar ve kayalar ülke zenginliğine bir katkı sağlamamaktadır. Hükümetin madenler sözleşmesi ile ilgili uygulama ve denetiminin eksikliği bu zemini hazırlayan etkenlerden biridir. Birtakım yetkililer de dâhil olmak üzere bazı kişiler yasadışı madencilik faaliyetlerini sürdürebilmek için bu uygulama ve denetimleri engelleyebilmektedir.

Afganistan'daki özel sektörün ülkenin ekonomik kalkınması ve madenlerin uluslararası standartlara uygun olarak işletilmesi alanında yapılan bir kongrede aşağıdaki hususlarda bazı öneriler sunulmuştur (Afganistan Ulusal Ekonomik Kongresi, 2014: 14-23).

- Doğal kaynakların bölgeleri ve çıkarma faaliyetleri için güvenliğin sağlanması.
- Özellikle madencilik, tedarik ve lojistik, vergiler ve gümrükler gibi alanlarda kurallar yeniden düzenlenmeli, değiştirilmeli ve onaylanmalı.
- Teklifler ve sözleşmelerin sürecini kısaltıp bu süreçlerde şeffaflık sağlanmalı.
- Uzman kişilerin eğitimi ve madencilik alanlarında araştırma yapabilmesi için özel enstitüler veya uzmanlık eğitim merkezleri kurulmalı.
- Madencilik sektörünü destekleyici ve teşvik edici politikalar belirlenmeli; özellikle parasal kaynaklara ve bankalara erişim kolaylaştırılmalı.
- Yurtdışı transit sorunları çözülmeli ve çıkartılan madenlerin fabrikadan kente kadar taşıma kolaylığı için yeni kara yolları yapılmalı.
- Girişimci kişilere yatırım yapabilecekleri ortamlar hazırlanmalı (turizm, ulaşım, üretim).
- Hükümetin maden ve fabrika alanlarında elektrik ve su gibi temel tesisler kurulmalı, altyapı uygun hale getirilmeli.
- Madenler uluslararası standartlara uygun olarak işletilmeli.

- Madenleri işlemek için yatırımcılara daha uygun bir platform tesis edilmeli.
- Bütün işçilere olmakla beraber özellikle madenlerde çalışan işçiler için sağlık sigortası sistemi kurulmalı.
- Afgan şirketleri ve yatırımcıları yabancı şirketlerle veya yatırımcı ile ortak olma şartıyla maden çıkartma için sözleşmeler öncelik vermeli.
- Hükümet sözleşmeleri (maden sözleşmesi) uygulamalı, denetlemeli ve sözleşmelerin hukuki zeminini oluşturmalı.

4.6. Tarım ve Hayvancılık Sektörünün Kalkınması

Afganistan tarım ve hayvancılığa bağlı bir ekonomiye ve 15 milyonluk çalışabilir bir nüfusa sahiptir. İşgücünün sektörlere göre dağılımında tarım %80, endüstri %10, hizmet sektörü ise %10'luk bir paya sahiptir. Endüstri genel olarak küçük çapta tekstil, sabun, mobilya, ayakkabı, gübre, çimento, el yapımı halılar, doğal gaz, yağ, kömür, bakır işletmelerine dayanmaktadır. Afganistan dış ticaret dengesi bakımından sürekli olarak açık veren ülkelerden biridir. 2015 yılında dış ticaret açığı 7,2 milyar \$a ulaşmıştır (T.C. Ekonomik Bakanlığı, 2015).

Afganistan verimli tarım alanlarına sahiptir. Halkın büyük bir kısmı tarımla uğraşır. Araziler küçük ve büyük gruplar halinde olup, toprak çoğunlukla ilkel metotlarla işlenir (Muhtat, 2011: 16). İşgücü sektörü 15 milyon civarında olan Afganistan ekonomisinde tarım ve hayvancılığın önemi büyük olmasına rağmen modern yöntemler kullanılmamaktadır. Dolayısıyla tarım sektörü mekanize olmalı ve modern yöntemler kullanılmalıdır (Tekneci, 2016-2017: 58). USAİD'nin araştırmalarına göre Afganistan nüfusunun %80'i tarım ve hayvancılıkla uğraştığından ülkenin GSMH'sinin %35'lik payı tarım ve hayvancılık sektörüne aittir. Dolayısıyla tarım ve hayvancılık sektörüne gerekli önemin verilmesi, yıllık üretimin artırılması, orta ve büyük ölçekli sulama barajlarının inşa edilmesi, sulanan arazi sahasının artırılması ve tarımsal ürün ihracatının artırılması gibi konulara önem verilmelidir (BBC Farisi, 2014: 13).

Afganistan'ın yüzölçümü 652.225 km² olarak hesaplanmaktadır. Yaklaşık %60'ı (39.610 km²) zirai arazilerdir. Kullanabilir zirai araziler yaklaşık olarak

ülkenin %12.1'ini (79.100 km²) kapsamaktadır. Fakat zirai olanlar ise ülkenin %4.4'üdür (28.390 km²) (Mesut, 2013: 507).

Ülkede söz konusu olan şu sorunlar da bu alandaki problemleri artmasına katkı sağlamaktadır: Kırsal bölgedeki nüfusun düşük eğitim düzeyine sahip olmaları. Hükümet desteklerinin yeterli olmaması. Tarımsal eğitim ve iletişim hizmetlerinin yetersizliği. Ürünlerin pazarlama etkinliklerinde karşılaşılan sorunlar. Devlet ve uluslararası kuruluşlar tarafından gerçekleştirilen bilgilendirme etkinliklerinin yetersizliği. Zirai altyapının ve modernizasyon gereksinimlerinin yetersizliği. Köylü nüfusa özellikle çiftçilere hizmet sunan kamu ve uluslararası kurumlar arasındaki verimsiz koordinasyon. Safran üretiminde teknolojik altyapı eksikliği. Devlet tarafından yapılan pazarlama etkinliklerinin verimsiz ve eksik olması. Bitki hastalıkları ve etkileri (Moradi, 2018: 29.).

Afganistan'ın başbakanı Dr. Abdullah, Afganistan'ın 2014 yılında yapılan seçimlerinde bu konuyu ısrarla dile getirmiş ve şu açıklamayı yapmıştır:

“Afganistan'ın kendine göre yeterliliğe ulaştığı tarım üretimiyle ilgili alanlarda köy kooperatiflerinin, ziraatla ilgili bir bankanın ve ürünlerin dış pazara açılmasını sağlayacak paketleme sistemlerinin kurulması gibi yollarla ihracatın desteklenmesi gerekir. El zanaatı ve geleneksel zanaatlar gibi diğer alanlarda zanaatkârlar desteklenmelidir. Küçük ve orta ölçekli sanayi imalatı arsa ve enerji sorununun çözümü gibi kolaylıklar sağlanarak yaygınlaştırılabilir. Bir yıllık ve beş yıllık ekonomik kalkınma programları hazırlanmalı ve bu programların köy kalkınma ve yoksullukla mücadelesini de kapsamaması gerekmektedir” (Abdullah, 2014: 4).

Tarım sektöründe en önemli gelir kaynaklarından olan soğan, patates, kuru üzüm gibi ürünlerin üretimini sağlayan tarımsal işletmelerin yeniden yapılanması. Ve ekinlerin çürümesini önlemek amacıyla tasarlanmış depolama tesislerinin kurulması sonucu tarımın yeniden canlandırılması için İstanbul'da yapılan bir konferansta Afganistanlı ve ABD'li uzmanlar arasında bir görüşme yapılmıştır (The Hollings Center, 2014-2016: 49). Afganistan hükümeti 15 yıl boyunca ülkenin kalkınması için milyarlarca \$ yatırım yapmalarına rağmen, ülkenin genel ekonomik durumunu kontrol etmek için güçlü bir ekonomik yapı veya bağımsız bir mali kuruluş kurmamıştır. Afganistan'ın ekonomik kalkınması için elektrik üretimi, elektrik tellerinin yapımı, doğal gaz kaynaklarının büyük nüfus merkezlerine bağlanması için

çalışılmalıdır. Zira şehirler hidroelektrik ve doğal gazdan elektrik sağlayabilir ve bu da kırsal alanlara uygulanabilir. Etkin ve verimli bir ekonomi için Afganistan’da ziraat sektörüne yatırım yapmakla daha iyi bir ekonomik sonuç alınabilir. Dolayısıyla ziraatçılara seminerler düzenleyerek modern tarımı öğretmek, ziraatçılar için soğuk depolar hazırlamak ve bir ziraat bankası kurmak çok önemlidir. Ülkede meyve ve sebze yetiştirmek, korumak ve paketlemek için yatırım yapılmalıdır. Su barajları ve sulama kanallarının inşa edilmesi ise tarımsal üretimde verimi artırmanın yanı sıra istihdamda da artış sağlayacaktır (Hashti Sobh, 2014: 20).

Afganistan’ın ekonomik temelini genel olarak tarım oluşturmaktadır. Bundan dolayı Afganistan’a bir tarım bir ülkesi diyebiliriz. Ancak ülkede tarım sektörü daha çok eski modele dayanmakta ve küçük çaplı aile işi olarak ailenin ihtiyacı kadar yapılmaktadır. Ayrıca ülkenin tamamında bağcılık ile meyve üretimi çok eski teknikler kullanılarak yerli bağcılık olarak yapılmaktadır. Hâlbuki bağcılar en uygun üretim yöntemi olarak aşılı köklü asma fidanı ile tüplü fidan dikilerek bağ kurulmasında fidan üretimi daha fazla zaman kazanmış olur. Afganistan’ın ekonomisinde taze meyve ve sebze üretimi ve ihracatı çok önemli rol oynamaktadır. Ticarete yönelik ürünlerin başında pamuk gelir. Buna ilave olarak çeşitli sebze ve meyveler toplam üretime katkı sağlar. Kuru üzümün taşınması ve depolanması kolay olduğundan dolayı, ülkenin yıllık kuru üzüm ihracatı 1200 ile 24000 ton arasında değişmektedir. Ülkede kişi başına 10 kg taze üzüm ve 0,8 kg kuru üzüm düşmektedir. Toplam üzüm tüketimi 150.000 tondur (Ansari, 2015: 50).

Afganistan’ın ürün üretim ve pazarlamasına yönelik bazı tavsiyelerde bulunursak: Standart sofralık meyve çeşitlerinin hastalıksız ve daha verimli asmalardan aşı kalemlerinin sağlanması için devlet tarafından önemli tedbirler alınmalıdır. Meyve üretimi planlı yapılmalıdır. Hangi meyvenin hangi çeşidi nerde daha iyi yetiştirilmesinin uygun olacağı ortaya konulmalıdır. Üreticilere gerekli alet-ekipman ve malzeme sağlanmalı, teknik bilgi iletişimi kolaylaştırılmalıdır. Üretim alanında üreticilerin teşkilatlanması sağlanmalı, çeşitlerin olgunlaşma yönünden süreklilik gösterecek şekilde öneriler sunulmalıdır. Böylece beş ay süreyle ihracat için meyvenin sevk edilme imkânı yaratılmalıdır. Tarımın ekonomik gelişme üzerine dört önemli katkısı vardır. Bunlar, ürün katkısı, pazar katkısı, üretim faktörü katkısı ve döviz katkısı şeklinde ana başlıklar altında toplanır. Tarımsal üretim insan

neslinin sürdürülebilmesi için önemi zorunlu olan gıda maddelerini içermesi açısından son derece önemlidir. İnsan türüne sağladığı yaşamsal faydadan dolayı, tarımın ekonomiye en önemli katkısı ürün katkısı olarak karşımıza çıkmaktadır. OECD' ye göre, GSM'si 700 \$'dan az genel olarak nüfusun %35 den fazlası tarım yolundan gıda maddelerini içermesi (tarımla uğraşmaları) ve yıllık kişi başına 800 kwt/saat dan az elektrik üretimi olan ülke, geri kalmış olarak kabul edilmektedir. Tahminlere göre Afganistan halkının %80'inin geçimini tarım üzerinden sağladığı için uzun zamandır tarım ülkenin en önemli dayanağı olmuştur. Afganistan gibi geri kalmış bir ülkenin ekonomik kalkınmasında tarımın katkısı olabilmesi için reform kapsamında yapısal değişiklikler ile güçlendirilmelidir (Norzad, 2009:3). Genel anlamıyla toprak reformun kapsayan faktörler şunlardır.

- İnsanların arazi ile ilişkilerinin yeniden değerlendirip düzenlenmesi
- Kaynakların korunması
- Pazarlama
- Kooperatifleşme
- Eğitim
- Araştırma ve yayım hizmetlerinin etkin hale getirilmesi
- Kredi temin imkânlarının genişletilmesi ve düzenlenmesi
- Etkin bir fiyat politikasının işler hale getirilmesi (Öğüt, 2014: 141).

Afganistan'ın tarım ve hayvancılık sektörünü iki bölümde (temel sorunlar ve çözüm önerileri) incelemekteyiz. Ülke güvensiz olduğu kadar tarım için su kaynakları da fazlasıyla eksiktir. Hâlbuki ülkenin akarsuları ya İran'a ya Tacikistan'a ya Pakistan'a ya da Türkmenistan'a akmaktadır. Kullanabilir sular ise geleneksel bir şekilde israf edilmekte ve kalitesiz sulama sistemi kullanılmaktadır. Ülke ekonomisinin kalkınabilmesi amacıyla zirai sektörde çiftçilere destek için tarımsal kooperatiflerin eksik olması da diğer bir sorundur. Afganistan'ın zirai bir ülke olması dolayısıyla nüfusun %80 zirai işlerle meşguldür ancak nüfusun çoğu köylerde yaşadığından ve zirai uzmanlaşmanın eksikliğinden dolayı kalitesiz tohum kullanılmaktadır. Diğer yandan tarım sektörüne fazla destek verilmemektedir. Tarımsal araziler ya devlet yetkilileri tarafından gasp edilmiştir, ya da modern teknolojinin olmamasından dolayı kullanılmaz haldedir. Hayvancılık hususunda da aynı problemler yaşanmaktadır. Özellikle son bahar ve kış döneminde hayvanlar için

mera alanlarının yetersiz olması bu sorunlardan birisidir. Hayvancılık için kaliteli tıbbi malzemelerin eksik ya da çok kalitesiz olması dolayısıyla her sene binlerce hayvan telef olmaktadır. Devlet tarafından ciddi bir önlem alınmamaktadır. Hayvanların hastalıklarıyla mücadele etmek için hayvancılık klinikleri yoktur. Olanlar da tecrübesiz ve kalitesizdir. Hayvanları yetiştirme sürecinde sorunlar olduğu gibi kasaplık için standart mezbahaların olmaması da ayrı bir sorundur. Ülkede tarım ve hayvancılık sektörünü sanayileştirme için yatırımın az olmasının en önemli sebebi genel olarak ülkenin güvensiz olması ve sektörde yönetimin güçlü olmamasıdır. Bunlara ek olarak soğuk hava ve donanımlı depoların eksikliği. Tarım ve hayvancılık sektörü için etkili bir pazarlama sisteminin ve güçlü bir pazarlama politikasının olmaması bu alandaki gelişmeleri engellemektedir. Tarımsal ürünlerin kalitesini yükseltmek için üretim zincirlerinin geliştirilmesine önem verilmemektedir. Afganistan'ın ihracat ürünlerinin geliştirme ve rekabet gücü için etkili bir politika eksikliği vardır. Modern tarım ve hayvancılık sektörü için mesleki kadrolarda büyük boşluk vardır. Afganistan'ın ormanları bir takım kişilerce adeta yağmalanmakta kaçak yollarla yurtdışına kaçırılmaktadır (2014: 16).

Ülkede artan girdi fiyatları da ayrı bir problem kaynağıdır. Komşu ülkelerden yasal olmayan yollardan gelen ve kalitesi düşük olan zirai ürünlerin iç piyasayı olumsuz yönde etkilemektedir. Buna karşılık kırsal kesimden kentlere yaşanan hızlı göç tarımsal üretimi farklı bir açıdan etkilemektedir. Tarımsal destek politikalarında sıklıkla yaşanan değişimlerin yanı sıra doğal afetler ve hastalıklar bu sektörü olumsuz yönde etkilemektedir (Moradi, 2018: 24). Dolayısıyla ülkenin ekonomik kalkınması amacıyla (Afganistan Ulusal Ekonomik Kongresi'nde) tarım ve hayvancılık sektörüne yönelik şu öneriler dile getirilmiştir:

- Tarım ve hayvancılık sektörünü çeşitli alanlarda (üretim, mahsulât, taşıma, ulaşım, pazarlama ve satış) teşvik ve destekleyici politikalar izlenmeli.
- Ülkede modern sulama sistemini teşvik edici yardımlar ve politikalar izlenmeli.
- Tarımsal ürünler için soğuk hava depoları inşa edilmeli.
- Kaliteli ve gelişmiş zirai tohumlar temin ve teşvik edilmeli.

- Elektrik eksikliği sorunu çözülmeli.
- Afganistan'ın tarımını modernize etme ve zirai sektörü güçlendirmek için devlet tarımsal arazileri özel müteşebbislere ve girişimcilere uygun şartlarda vermeli.
- Tarım ve Hayvancılık Geliştirme Bankası oluşturmalı; tarım ve hayvancılık sektöründe faaliyet gösterenlere, orta vadeli ve uzun vadeli kredilere erişim sağlanmalı.
- Tarım ve Hayvancılık Kooperatifleri kurulmalı, ayrıca kantitatif ve kalitatif etkinliğin artırılmasına yönelik tedbirler alınmalı.
- Tarım ve hayvancılık sektöründe araştırma merkezleri ve çiftlikler oluşturulmalı.
- Kalitesiz kimyasal gübre ve tohumların kullanımının önlenmesine yönelik standartlar getirilmeli, teşvik etmeli ve güçlendirmeli.
- Ziraat fakültelerinin ve mesleki okullarının müfredatları geliştirilmeli ve modernleştirmeli.
- Milli Eğitim Bakanlığı ve Çalışma ve Sosyal Bakanlığı içinde, Tarım ve Hayvancılık meslek okulları ve teknik eğitim merkezleri oluşturmalı.
- Afganistan'ın farklı bölgelerinde yem depoları oluşturmalı.
- Ülkede hayvancılık klinikleri oluşturulmalı ve geliştirilmeli.
- Gasp olunmuş olan devletin arazilerinin sorunları çözülmeli ve girişimcilere teşvik için verilmeli.
- Afganistan'ın zirai ürünlerini küresel ve bölgesel marketlere, fuarlara konferanslar, sergiler, ticari geziler, bölge ve dünyada ünlü TV'ler ile tanıtmak için aktif bir politika oluşturmalı.
- Afganistan ormanlarının kaçak yollardan kesilmesi ve yurtdışına kaçırılması ciddi bir şekilde engellemeli (Afganistan Ulusal Ekonomik Kongresi, 2014: 38).
- Ülkenin tarım sektörünü genişletmeye yönelik safran bitkisini üretmek için ön görüşlü politikalar uygulanmalıdır. Çünkü Afganistan bir zirai ülkedir ve hükümetin teveccüh etmediğinden dolayı çiftçiler yasadışı maddeleri üretebilmektedir (Moradi, 2018: 23).

4.7. Ticaret ve Taşımacılık Sektörü

Afganistan'ın ihracat ve ithalat konusunda, komşu ve bölgedeki ülkeler ile arasında transit engellerin varlığı açıkça ortadadır. Özellikle İran ve Pakistan ülkenin en önemli ticari ortağıdır, ancak bu ülkeler ile Afganistan'ın arası yıllardır çözülmemiş meseleler yüzünden transit sorunlar ortaya çıkmaktadır. Ticari mallar aylarca Pakistan tarafından ülkeye girmesi engellenmekte, dolayısıyla iki tarafın tüccarları zarar görmektedirler. Gümrük tarifelerinde, vergi gelir artırma prosedürü ve denge sisteminde büyük sorunlar vardır. Vergi ödeme sürecinde çoklu idarelerin varlığı, ayrıca bu idareler arasında da bir birlik olmaması, idareler arasında iş paylaşım sorununu ortaya çıkarmaktadır. Üretim, ithalat ve ihracat ürünleri kontrol etmek için bağımsız ve yeni teknolojiler ile teçhiz olunmuş bir idarenin olmayışı sebebiyle ülkeye kalitesiz ve tüketim tarihi geçmiş olan ürünler girmektedir. Güvenlik sorunu, tüccarlar ve yatırımcıların güvende olmayışı, yurtdışına ticaret işlemleri için vize alma işlemlerinin kolay olamayışı. Yerli ve yabancı tüccarlar arasındaki sorunları çözebilmek için uygun bir sistem olmayışı, devletin ihracatın büyüme ve gelişmesi için ciddi bir strateji ve politikasının olmayışı ve ciddi bir şekilde bu eksikliği dikkate almaması sorunlar yumağını büyütmektedir. Ülkenin kırık ve zayıf bir ulaşım ve altyapısının varlığı, TIR sistemini uygulanabilmek için başta Maliye Bakanlığı olmak üzere herhangi bir destekleyici tarafından destek olmayışı. Şehirlerin giriş kapısında ve gümrüklerdeki yolsuzluk sorunu, limanlarda petrol gümrükleme sürecinde yaşanan sorunlar, devletin kurumları ile petrol teknolojisi ve donanımı konusunda yatırımcılar arasında işbirliği eksikliği, petrol ürünlerinin ülkeye kaçak olarak girmesi bu alandaki sorunlardandır (Ulusal uyanış için bir fırsat, 2014: 30).

Afganistan için ticarete dayalı kalkınma uygun bir yöntem olabilir mi? Afganistan ekonomisinde ticaret ülke kalkınmasında önemli bir seçenek haline gelmektedir. Ticaretin ve özel sektörün gelişmesi, bugün ülkenin kalkınma gündeminin önemli bir parçası haline gelmekte, hükümet ve ekonomik aktörler, ilerlemeyi hızlandırma aracı olarak ihracatın kurumsallaşmasını giderek daha da fazla önemsemektedir. Dolayısıyla yukarıdaki soruya cevap verebilmek için aşağıdaki faktörler dikkate alınmalıdır.

- Afganistan, ticaret yoluyla rekabet üstünlüğü elde etmek için stratejik bir konuma sahiptir.
- Dolayısıyla Afganistan hükümetine birçok çabaları arasında, ülkeyi Orta Asya'yı Güney Asya'ya bağlayan stratejik kara köprüsü ve geçiş eksenini olarak konumlandırmaya çalışmalarını önermekteyiz. Zira Afganistan'ın coğrafi konumunun stratejik önemi, bölgedeki hızla büyüyen ekonomiler açısından daha da artmaktadır. Bunlar Birleşik Arap Emirlikleri, İran, Hindistan, Çin, Özbekistan, Türkmenistan gibi ülkelerdir. Dünya standartlarına göre bu bölgesel değer zincirine girmek daha kolaydır, çünkü bu zincir diğerlerine nazaran daha az katıdır ve karmaşık sertifikalar da gerektirmezler.
- Bölgesel ekonomilerin güçlenmesi ve çeşitliliği göz önüne alındığında, Afganistan'ı da bu bölgesel değerli zincire dâhil edilmesini sağlanmalı ve bu konumu güçlendirilmelidir.
- Bununla birlikte, Afganistan'ın ihracat paketi küçüktür. Ancak özellikle bölgedeki uluslararası talebin olduğu bir dizi ürünü içermektedir. Bunlar, halılar, taze meyveler, kurutulmuş meyveler, sebzeler, mermer, safran ve diğerleri gibi geleneksel sektörleri karşılaştırmalı bir üstünlüğe sahiptir. Uygun bir yatırım ve bilgi ile bu rezervuar daha da geliştirilebilir.

4.7.1 Gümrük ve vergi reformları

Afgan Gümrük Bakanlığı son 5 yıldır, ticareti kolaylaştırmak ve daha nitelikli bir işlem gerçekleştirme kastiyle gümrük reformlarını başlatmış ve bazı tedbirler almaya başlamıştır. Ticaret işlemlerinin sadeleştirilmesi, Dünya Gümrük Örgütü'nün (WCO) standartlarının uyumlaştırılması açısından önem göstermektedir. Bu sayede ülkelerle çift otaklıklarla daha iyi bir büyüklük gelişebilecek, komşu ülkeler ve bölgesel ticaret ortakları mümkün hale gelebilecektir. Ayrıca gümrük sistemindeki bazı sorunları gerçek bir düzenleme ve reform gerçekleştirip mücadele gerekmektedir (Wasil, 2015: 32). Hükümet ekonomik politikasının kilit bir bileşeni, gelirleri artırma ihtiyacına dayanır. Buna, vergi tahsilatının genişletilmesi,

yolsuzluğun ve diğer zararlı unsurların zayıflatılması için gümrük sisteminin yeni bir vergi sistemiyle düzenlenmesi ve bilgisayarlaştırılması da dâhildir. Özellikle, başışçılar, Afganistan gelir kuşağının, kapsamlı uluslararası yardımlar olmadan gelecekte kendi kendine yetebileceği istikrarlı bir büyümeyi gerçekleştirmesini beklemektedirler (Ligwal, 2016: 6). Afganistan'ın Ekonomi Bakanı Abdül-Sattar Murat, Reka Konferansı-6'de Afganistan ekonomisinin gelişebilmesi için gerekli önemli hususları şöyle ifade etmiştir: Yeni limanların oluşturulması, ticaretin ve taşımacılığın kolaylaştırılması için gümrüklerin uyumlaştırılması. "Chabahar" ve "Al Jourd" transit koridorları hayata geçirilmeli ve en önemli bölgesel ekonomik projeler arasında olan "Five Way Line Projesi"nin hayata geçirilmesi. Afganistan'a uluslararası toplum desteğinin giderek almaktadır. Bu yüzden ülke daha fazla ekonomik desteğe ve bölge ülkeleriyle işbirliğine ihtiyaç duymaktadır. Afganistan ve bölgede kalıcı istikrarın sağlanmasının yollarından biri de bölgesel ekonomik işbirliğini genişletmektir (Murat, 2015: 8).

Dolayısıyla Afganistan'ın Gümrük ve Vergiler Bakanlığı, ülkenin ekonomik kalkınması başta olmak üzere ülkede iyi bir hizmet ve refah düzeyi ortaya çıkarabilmek için aşağıdaki verilmiş olan çözüm önerileri dikkat almalıdır:

- Gümrük tarifeleri yeniden düzenlenip, sadeleştirilmelidir.
- Ticaret odası tarafından bir proforma sistemi sağlanmalı, bu proforma ile fiyatlandırma veri tabanı değiştirilmelidir.
- Tüccarın gümrükleme işlemleri konusunda, hangi gümrükte işlemlerinin yapabileceği konusunda serbestiyet sağlanmalıdır.
- Elektronik gümrük sistemi sağlanıp uygulanmalıdır.
- APTTA (Afghanistan Pakistan Transit and Trade Agreement) sözleşmesi iptal edilmeli, komşu ve bölgesel ülkelerle yeni ticari ve transit sözleşmeler yapılmalıdır.
- Özellikle sınırdaki gömükleri, ülkenin tüm gümrükleri kaliteli kontrol cihazları ve laboratuvarlar ile teçhiz edilmelidir.
- Petrol ürünlerinin gümrükleme sürecinde yaşanan sorunlar çözülmelidir.
- Petrol ürünlerinin kaçak olarak ithal edilmesi önlemelidir (Harakat, 2014: 5-6).

- Çoklu ödemeleri önlemek için vergi sistemi sadeleştirilmelidir.
- Vergiler politikası yerli yatırımlarını destek verici ve teşvik edilmesine dayanmalıdır.
- Tüm iş alanlarında gelir vergisi sağlanmalıdır.
- Ticari, hizmetler ve yatırımlar gibi sektörlerde geçerlilik lisans sürecinin 5 yıl artırılmalıdır.
- İhracat kademelerindeki %2 vergiyi kaldırılmalı.
- Gelir vergisini %20'den %10'a düşürmelidir (Ulusal Uyanış İçin Bir Fırsat, 2014: 30).

4.7.2. Altyapı geliştirme çalışmaları

- Devlet, özel sektörün katılımıyla sınırdaki gümrüklerde büyük terminaller kurmalı.
- Uluslararası Transit Sistemi (TIR) kullanım yolu sağlanıp uygulanmalı (TIR sistemini kullanmadan önce gerekli işlemler, 2012: 34).
- Otoyollar ve karayolları kurulup geliştirilmeli.
- Ülke genelinde demiryolu ulaşım sistemi kurulmalı.
- Ülkedeki iletişim ve transit yolları kurabilmek için net bir mekanizma oluşturulması (Dünya Bankası, 2015: 1-2).

4.7.3. Yönetim reformu ve özel sektörün güçlendirilmesi

- E-devletin tanıtımı ve uygulaması.
- Modern bir kalite kontrol sistemi kurabilmesi için devlet ve özel sektörün ortak olarak çalışmalara katılmaları.
- Ticaret odası ulusal bir işbirlikçi olmakla beraber devlet ve özel sektör arasında güçlü bir köprü haline getirilmelidir.
- Bazı hizmet sektörlerinin yetkilerinin değiştirilerek ticaret odasına verilmesi (proforma, tüccarların vize alabilmeleri için yabancı elçilerle görüştürülmesi, ticari ürünlerin tanıtımı.).
- Büyük ekonomik kararlar alınırken özellikle de yasa düzeltme gibi kararlarda ticaret odasının da sürece katılması.

- Tüccarların ve yatırımcıların kolayca vize alabilmesi için kolaylaştırıcı bir prosedür uygulanmalı.
- Ticaret odasına üye tüccarlar ve yatırımcılar yabancı büyükelçiliklere tanıtılmalı (Ulusal Uyanış İçin Bir Fırsat, 2014: 55).

4.7.4. Güvenliğin sağlanması

- Tüccarları kaçıran ve kaçakçılık yapan gruplar karşı tüccarın güvenliğinin sağlanması için ciddi bir mücadele edilmelidir.
- Günümüzde gelişmiş teknolojiler reklam konusunu oldukça çeşitlendirmiş ve aynı zamanda kolaylaştırmıştır. Sürekli reklam ve tanıtım halinde olan ürünler herkese ve her yere kolay bir şekilde ulaşılma şansı taşımaktadır. Dolayısıyla ülkenin en önemli ürünlerinden olan safran da güncel reklam politikalarıyla dünyaya tanıtılırsa, ürün daha fazla yaygınlaşır ve bu konu safranla ilgili talebi de tetikleyebilir ve arttırabilir (Afganistan Ulusal Ekonomik Kongresi, 2014: 70).

4.8. İşgücü Sektörü

İstihdam ve ekonomik büyüme milletlerin önemle üzerinde durduğu meselelerin başında gelir. Ekonomik büyümenin artması işsizliği azaltacağı, büyüyen ekonomi ile yeni istihdam fırsatlarının ortaya çıkacağı fikri ön plandadır. Millettin refahı ve ekonominin kalkınmasını düşünen her devlet, ekonomik kalkınma ve GSYH'nin büyümesinde önemli olan işgücünü, politik ve ekonomik kararlar alırken bunlara öncelik tanımaktadır. Ticaret ve sanayi için kolaylıklar sağlamalı, tarifeler düşürülmeli, işçilere maddi destek verebilmeli, daha yetenekli ve uzman bir kadro haline gelmeleri için eğitim amaçlı kurslar sağlamalı, çalışabilmeleri için arazi ve enerji sağlamalıdır. Ve en önemlisi de güvenlik sağlanmalıdır. Devlet ekonomik kalkınma amacıyla yeni stratejik ve ekonomik politikalarla işgücünün ve ticaretin önündeki engelleri kaldırıp, onların bölgedeki ve dünyadaki pazarlara ulaşabilmesi için destek vermelidir. 8 milyon işgücüyle Afganistan'ın %40'ı işsizdir. Ve ülkenin %50'si yoksulluk içinde yaşamakta, 21. yüzyılda insanlar yoksulluktan ölmektedir.

Dolayısıyla devlet bu konuyu ciddiye almalı ve ekonomik politikalarında işsizlikle mücadeleye öncelik vermelidirler (ACCI Afghanistan Business Survey Dari Final, 2015: 7, 16).

İşgalden hemen sonra iç savaş ve bitmeyen istikrarsızlığa giren Afganistan gibi bir ülkenin işsizlik problemini çözebilmek kolay değildir. Bu süreçte neredeyse ülkenin tüm altyapıları yok olmuş ve böyle bir ortamda istihdam imkânları da olumsuz etkilenmiştir. Dolayısıyla ülkenin ekonomik kalkınması ve yoksullukla mücadele için genç olan işgücü kullanılmalıdır. Ülkenin işgücünden istifade edebilmek için tarım sektörünü etkileyici politikalar olarak safran bitkisini üretmek, istihdam oluşturmada bir umut ışığı olabilecektir (Moradi, 2018: 25). Dolayısıyla devletin tüm politikalarında ve stratejilerinde, özel sektörlerin politikalarında, uluslararası kalkınma projelerinde, yurtdışından destekleyici ülkeler, Afganistan’da işsizlikle mücadele ve yoksulluğu kaldırabilmek için devlet politikalarında öncelik vermelidir. Hâlbuki yapılmış olan bunca yardıma rağmen ülkede hala yoksulluk devam etmekte ve her geçen gün insanlar ölümle mücadele etmekte ve işsizlik de devam etmektedir. Dünyanın yaptığı milyarlarca \$’lık yardım Afganistan’ın tarihinde geçmemiştir. Bununla milyonlarca iş yeri ve çalışma imkânı sağlanabilirdi. Ancak özellikle işsizlikle mücadelede hiçbir ilerleme olmamıştır. Ayrıca üretim ve ihracat yanında ekonomik kalkınma için güvenlik ve iş sağlamak amacıyla herhangi bir verimli çalışma yapılmamıştır (Azrakh hafizi, 2014: 31).

Hurşit Enstitüsü tarafından yapılmış olan araştırmada ülkenin istihdam sisteminde, bireylerin istihdamı, eğitim seviyesi ve yeteneklerine göre olup olmadığını anlamak için “Hükümetin istihdam için performansını nasıl değerlendiriyorsanız?” sorusu yöneltilmiştir. Halkın %41.8’i hükümetin uzman personel istihdam edebilmek için daha fazla yatırım yapması gerektiğini belirtmişlerdir. %26.9’u istihdam sistemdeki politikaların iyi ama yeterli olmadığını ifade etmişlerdir. %27.7’si uzman ve kadro ekiplerin istihdam performansının basit ve hızlı olmasını önermektedirler (Khurshid ve Hashti Sobh, 2016: 30).

Bununla beraber ülkenin istihdam ve girişimci sisteminde uygun politika olmaması ve kişilerin eğitim ve yeteneğine göre değil de kişinin tanıdıklarına bağlı olması yaygın bir uygulamadır. Yasaların uygun olmaması, ayrıca anayasa ve alt

yasa arasındaki farklılıkların varlığı ülkenin işgücü sektörünün önemli sorunlardandır. Ülkenin ekonomisi genel olarak tarım ve hayvancılığa bağlı olmasına rağmen, tarım ve hayvancılık yanında sanayi sektörlerine büyük yatırımlar olmamasından dolayı ülkenin büyük sorunları olan işsizlik devam etmektedir. Afganistan'da diğer problemler yanında iş piyasası ve eğitim sistem arasında uygun bir koordinasyon olmayışı, özellikle ülkede mesleki eğitim ve öğretimin düşük olması, sektörler arasında birliğin olmaması ve dağılım varlığı (üretim sektörü ve finansal sektör veya özel bankalar ve devlet bankaları arasında bir birlik ve beraberlik olmayışı) işsizliği körüklemektedir. Ayrıca sabit bir ekonomik istatistik sistemi olmayışı, özellikle ülkenin işgücü oranı ve işsizlik oranının sayısının kesin belli olmamasını ortaya çıkarmaktadır. Afganistan'ın ekonomik kalkınması amacıyla işgücü sektöründeki sorunların çözülmesine yönelik Afganistan Ticaret ve Sanayi Odası'nca önerilen çözümler şunlardır (Afganistan'da İş Durumu Araştırması, 2014: 3).

- Çalışma politikalarını uygulayabilmek ve işsizlikle mücadele edebilmek amacıyla, Çalışma Bakanlığı uzmanlar ve mesleki kadrolar ile güçlendirilmeli.
- Çalışma yasalarında ve alt yasalarında, ülkenin Anayasa metnine uygun olarak değişiklik ve düzenlemeler yapılmalı.
- İstihdamı artırabilme ve modern teknoloji kullanılabilme amacıyla Tarım, Hayvancılık ve Sanayi sektörlerinde fabrikalar kurmalı ve sayısı artırılmalı.
- İşgücü piyasasının ihtiyaçlarını karşılanabilmesi için mesleki kurumlar planlanmalı ve mesleki kadrolarının sayısı çoğaltılmalı.
- Sektörler arasında uyum sağlanmalı (özellikle üretim ile finansal sektör ve özel bankalar ile Devletin Bankaları arasında).
- İşgücü ve işsizlik oranının kesin belirlenebilmesi için gerçek bir istatistiki anket ve araştırma sistemi kurulmalı.

4.9. Yasadışı Maddelerin Üretimiyle Mücadele

Yasadışı maddelerin özellikle haşhaş ve afyonun üretimi ve kaçakçılığı bu günkü dünyanın en büyük sorunlarından birisi haline gelmiştir. Zira ölüm tehlikesi barındıran bu maddeler, bir ülkenin sosyal, ekonomik ve politik değerlerinin yanında insanların hayatını tehdit eden çok zararlı maddelerdir. Dünyada bu maddelerin üretim ve ticaretinde gerekli önlemler almasına rağmen hala ticareti ve kaçakçılığı yüksek seviyelerdedir. Bu maddelerin üretim ve ticaretinin yükselmesinin tek nedeni savaş ve güvensizlik ortamıdır. Dolayısıyla bunlar savaş içinde olan ülkelerde daha yüksek oranlarda üretilmektedir. Bunun nedeni savaş içinde olan ülkelerde genel olarak uluslararası mafyalar açısından daha müsait bir zemin oluşması, diğer taraftan savaş harcamalarını karşılayabilmek için kolay bir kaynak teşkil etmesidir. Bu durum ise o ülkedeki savaş ve güvensizlik ortamının daha da uzun süreler devam etmesine sebep olmakta, bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar ise ülkenin altyapısı, sosyal, ekonomik, ulaşım gibi imkânlarını tahrip etmektedir. Afganistan da bu ülkeler arasındadır ve dünyanın ve bölgenin en yüksek yasadışı madde üretimine ev sahipliği yapmaktadır. Bundan dolayı Afganistan'da teröristler kendilerini bu yoldan teçhiz edip ülkeye ve dünyaya tehlike oluşturmaktadır. Dolayısıyla ülkenin sosyal, politik ve ekonomik kalkınması için devlet bu maddelerle ciddi bir şekilde mücadelede bulunup üretim, ticaret ve kaçakçılık yapmasını önlemelidir (Sadid, 2010: 21).

- Yasadışı maddelerinin mücadele stratejisini yeniden değerlendirip, devletin uluslararası dünya ve özel sektörü ile paylaşarak gereken değişiklikler yapılmalı.
- Ülkenin tarım sektörü modernize edilmeli, zirai ve uluslararası standart tohumlar, çiftçilere düşük fiyatlarla verilmeli.
- Ülkenin merkez ve dört ana bölgesinde Zirai Kalkınma Bankası ve İhracat Kalkınma Bankası hayata geçirilmeli.
- Müteşebbis ve çiftçilere uzun ve kısa vadeli krediler sağlanmalı.
- Zirai ürün üretim ve paketleme fabrikaları tesis edilmeli.
- Zirai ürün pazarlama kurumları güçlendirilmeli.
- İç ürünlere, özellikle maden ve sanayiye takviye yapmalı ve desteklemeli.

- Yasadışı maddelerin üretimi, kaçakçılığı ve mafyasıyla, yurtdışı ve yurtiçi bağlantılarıyla ciddi bir şekilde mücadele edilmeli.
- Yasadışı maddelerden özellikle haşhaş gibi maddelerin zararları konusunda, konferanslar ve televizyonlar vasıtasıyla halk bilgilendirilmeli.
- Yatırımların ve ticaretin gelişmesi için ülkede, güvenli bir ortam sağlanmalı.
- Halk için iş yeri ve güzel yaşam ortamı sağlanmalı.
- Yasadışı madde bağımlısı insanlar için bedava sağlık hizmetleri verilmeli.
- Ülkede eğitim sektörünün geliştirilmesi için büyük çabala gösterilmeli ve ülkenin öğretim seviyesini yükseltmesi için adımlar atılmalı.
- Yasadışı maddelerin hayatın farklı alanlarda ne gibi zararları olduğu insanlara anlatılmalı.
- Yasaları herkesin üzerine eşit uygulamalı.
- Yasadışı maddelerin üretim, tüketim ve kaçaklığı ile mücadeleye yönelik yasadışı maddelerinin üretimine karşı kârlı ve alternatif bir bitki olan safran bitkisi üretimini teşvik edici ve destekleyici politikalar uygulanmalıdır (Muradi, 2018: 24).

SONUÇ

Afganistan'ın ekonomik büyümesi konusunda engel teşkil eden en önemli faktörler güvensizlik ortamı ve ekonomik-siyasal istikrasızlıktır. Dünya bankası ve IMF'ye göre ülkede yatırımcıların güvenliği sağlanmadan ülkenin ekonomisi istikrara kavuşamaz. Afganistan hükümeti uluslararası toplum, kamu ve özel sektör politikası ile ekonomik kalkınması için çaba harcamaktadır. Ayrıca Afganistan'ın topraklarının geniş bir kısmının bölgesel transit için kullanılması ülkenin ekonomik kalkınması için önem arz eden diğer bir faktördür.

Afganistan uzun dönemli plan, proje ve stratejiler üzerine çalışmaktadır. Bu uzun vadeli plan ve projeler (Milenyum Malkınma Hedefleri) (MDG-Millennium

Development Goals), Afganistan Ulusal Kalkınma Stratejisi (ANDS-Afghanistan National Development Strategy) ve Afganistan Sözleşme (Afghanistan Compact) şeklinde ifade edilebilir. Ülkenin ekonomik kalkınması uzun vadeli durumu belirlemede, ülkenin ihtiyacı olan hedeflerin tespiti için MDG ve ANDS'yı hazırlamaktadır. Afganistan'ın yeniden yapılandırılmasının uluslararası koalisyon tarafından güçlü bir yardım olmadan gerçekleşmesi mümkün olmadığından, uluslararası koalisyon desteğinin alınması için birçok konferans düzenlenmiştir. Örneğin 2008 yılında Paris Konferansı düzenlenmiştir. Bu konferansta beş yıllık bir zaman (2008-2013) kapsamakta olan ANDS kabul edilerek, bunun finansmanı için 20 milyar \$ parasal destek sağlanmıştır.

Dünya Bankası raporuna göre Afganistan'ın güvensizlik, yoksulluk, yolsuzluk gibi nedenlerinden dolayı ülkenin ekonomik kalkınması yavaşlamaktadır. Raporda ülkenin yoksulluk oranı %35 iken 2012'de %39'a kadar bir artıştan söz edilmektedir. Afganistan'daki güvensizlik ve istikrarsızlıktan dolayı 2011'den sonra yoksulluk daha da artmış oldu ve 1,3 milyon Afgan'a ulaştı. Bu nedenlerden dolayı Dünya Bankası Afganistan'ı yatırımcılar için dünyanın en güvensiz ve istikrarsız ülkeleri arasında 4. olarak belirtmiştir.

Günümüz dünyasında, ekonomi tüm insan faaliyetlerinin merkezidir. Bir toplumun ekonomik gücü, askeri, siyaset ve yetenekteki üstünlüğünü belirlemektedir. Bu kapsamda önerilerimiz şunlardır:

Hükümetler, ekonomiyi ve ekonomik meseleleri marjlardan çıkarmalı, özel sektörün gelişmesini ve ülkenin ekonomik kalkınmasını sağlayacak planları ilan etmeli ve pratik uygulama alanları oluşturmalarıdır.

Yerli ve yabancı girişimciler ve ticari faaliyetler için uygun ve arzu edilen bir ortamın sağlanması yoluyla ekonomik kalkınmayı sağlamak için ekonomik kalkınmayı engelleyen faktörleri önlemek üzere önerilerini belirlemeli ve tanıtmalıdır.

Ekonomi alanında yolsuzlukla ciddi ve pratik bir mücadele verilmelidir. Yolsuzluğa karşı şeffaflık ve pratik mücadele sağlamak için, devlet ve hükümet yetkilileri, teklif ve ayrıcalık temelinde değil, yetenekleri ve deneyimler temelinde

seçilmelidir. Aynı zamanda, Afganistan'daki merkez, iller, kurumlar ve büyükelçiliklerde hükümet liderliğindeki profesyonel, işine bağlı ve yetkin kişiler, yolsuzluğun ve ekonomik büyümenin azaltılmasını sağlayacaktır.

Kamu hizmet sunum merkezlerinin kurulması ve güçlendirilmesi yoluyla ve devlet belgelerinin idaresi ve e-devletin kullanımı yoluyla iş ve yatırım için uygun ve arzu edilebilir bir ortam sağlamak için iyi ve sağlıklı bir yönetişimin kurulmalıdır.

Fiziksel ve ekonomik altyapıların, özellikle yolların, yolların ve caddelerin, elektrik üretimi ve dağıtım altyapısının, hava alanlarının, endüstri parklarının ve ekonomik yerleşmelerin geliştirilmesi gerekir.

Mali ve parasal kaynaklara kolay erişim sağlanması, mal ve hizmetlerin taşınması ve değişimi için bölge ve dünya pazarlarına yerli ve yabancı erişim sorununun çözülmesi gerekir.

Uyuşturucu, kaçakçılık ve ekonomik mafyanın devrede olduğu bir suç ekonomisiyle ciddi bir mücadele hayata geçirilmeli, gayr-ı resmi ve kayıt dışı iş ve ekonomik faaliyetleri resmileştirmek için ciddi bir çaba harcamalıdır.

Afganistan'ın doğal kaynaklarının, coğrafi konumunun, beşeri ve maddi sermayesinin sosyoekonomik kalkınma, yoksulluğun azaltılması, iş yerlerinin oluşturulması ve ülke vatandaşları için müreffeh bir hayatın sağlanması yönünde en uygun ve etkin kullanımı sağlanmalıdır. Bu bağlamda karşılaşılan sorunlar ve çözümleri şöyle sıralanabilir:

- *Afganistan'da sermaye ve yatırımcılar için stratejik rehberlik eksikliği.*
Çözüm: Yatırım Stratejisi'nin geliştirmesinin yanında yatırımcıların teşviki için teşvik paketleri oluşturulmalıdır.
- *Ülkeye yatırım çekmek için devlet daireleri ve özel sektörler arasında koordinasyon eksikliği.*
Çözüm: Özel sektör temsilcileri ülkedeki hükümetin iktisadi dairelerinde bulunmalı, bütün politik ve stratejik konular özel sektör ile paylaşmalıdır.
- *Ülkedeki terör olaylarından kaynaklanan güvensizlik ortamının oluşumu ve bu durum sonucu yatırımcıların ülkeden yatırımlarını çekmesi.*

Çözüm: Devlet, ülkenin ekonomik kalkınması için büyük bir strateji ile yola çıkarak ülkede yatırımları teşvik etmek için güvenliği sağlamalıdır.

Afganistan'ın ekonomisi daha geniş ve daha fazla sürdürebilir bir kalkınma ve yoksulluğu önlemek için daha güçlü bir temel oluşturmalıdır. Üç stratejik temel dikkatte alınmalıdır.

Birincisi: Kadın ve erkeklerin ekonomik fırsatlara, piyasalara ve hizmetlere erişimini arttırmak. Ayrıca enerji, ulaşım ve altyapıların kapsamını geliştirip katılımı arttırmak. Tarım ve alt kaynakları geliştirmek.

İkincisi: Kurumsal ve insan kapasitesinin güçlendirilmesi. Taşımacılık sektörünün gelişmesini hızlandırmalı. Enerji sektöründe kurumların kapasitesini ve güneş enerjisi alanında yeni kapasiteleri güçlendirilmeli. Tarımsal ve doğal kaynak kuruluşlarının, kullanıcı derneklerinin ve çiftçi sendikalarının kapasiteleri güçlendirilmeli. Kamu ve özel katılımın kapsamı iyileştirilmeli.

Üçüncüsü: İklim değişikliği ve doğal afetlere karşı çevresel önlemler ve uyum paketleri hazırlanmalı. Doğal kaynakları yeniden canlandırma, koruma ve yönetme adına gerekli adımlar atılmalı. İklim değişikliğine ve doğal afetlere karşı uyarlanabilir altyapıların inşası sağlanmalı.

KAYNAKÇA

ABDULLAH, Ab, <https://www.osce.org/prs/odihr/elections/afghanistan/>, “Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Demokratik Kurumları Heyeti Ofisine Seçimlerle İşbirliği Ekibi”, ODIHR, (Erişim Tarihi; 29.08.2018)

ACCI, <http://www.acci.org.af/da/media/magz/1st-1392.pdf>, 2012, “TIR sistemini kullanmadan önce gerekli işlemler”, (Erişim: 05.11.10.2018)

ACCI,[http://www.acci.org.af/da/media/ACCI%20Business%20Climate%20Survey%20Report%202014%20\(Dari\).pdf](http://www.acci.org.af/da/media/ACCI%20Business%20Climate%20Survey%20Report%202014%20(Dari).pdf), 2015, “Afghanistan Business Survey Dari Final”, (Erişim Tarihi: 24.11.2018)

ACCI; <http://www.acci.org.af/>,2014,“Afghanistan'da İş Durumu Araştırması 2014”, (Erişim Tarihi;10.11.2018)

ACCI; <http://www.acci.org.af/>, 2012, “On yıl içinde Afghanistan'da bankacılık ve görünüm”, (Erişim Tarihi; 28.10.2018)

ACCI; <http://www.acci.org.af/>, 2014, “ Afghanistan Ulusal Ekonomik Kongresi”, (Erişim Tarihi: 22.9.2018)

ACCI; <http://www.acci.org.af/>, 2014, “Ulusal uyanış için bir fırsat 2014” (Erişim Tarihi; 17.7.2018)

ACCI,<http://www.acci.org.af/da/media/Afghanistan%20National%20Business>, 2012, “Afghanistan’ın Ulusal Ekonomik Konferansı”, (Erişim Tarihi, 09.12.2018)

ADELİ, Razia, (2018), “2000’li yıllarda Afghanistan’ın Dış Ticaret Stratejisi”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul

Afganistan 2014’den Sonrası; <https://www.facebook.com/permalink>, “Afghanistan’ın Ekonomik Tarihi”, (Erişim tarihi, 19.12.2017)

Afganistan Ticaret ve Sanayi Odası (ACCI) [:http://www.acci.org.af/da/media/ACCI%20Business%20Tendency%20Survey%20Report%20%202018%203rd%20quarter%20Dari.pdf](http://www.acci.org.af/da/media/ACCI%20Business%20Tendency%20Survey%20Report%20%202018%203rd%20quarter%20Dari.pdf), 2017, “Afghanistan'da İş Durumu Araştırması” (Erişim Tarihi; 23.11.2018)

Afganistan'ın Seçimleri; <http://www.elections.pajhwok.com/>,2014, (Erişim Tarihi: 27.12.2017)

Afganistan GDP, <https://www.google.com.tr/>, “Afganistan’ın Ekonomik Durumu”, (Erişim Tarihi:15.12.2017)

Afganistan's Sociological site: <http://download.aftab.cc/cs/afg/index.html>, “The Population of Afghanistan”, (Erişim Tarihi; 12.10.2018)

AKKURT, Mehmet (2004). “Afganistan’ın Yeniden Yapılmasında Siyası ve Ekonomik Stratejiler”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Gebze Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Ankara

AKKURT, Mehmet (2004). “Afganistan’ın Yeniden Yapılmasında Siyası ve Ekonomik Stratejiler”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Gebze Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Ankara

ANTON Minkov: <https://apps.dtic.mil/dtic/>, 2010, “Ekonomik Kalkınma Sovyet döneminde Afganistan 1979-1989 Dönemi” (Erişim Tarihi; 12.9.2018)

ARAS Bülent ve TOKTAŞ, Şule, (2008). “Güvenlik, Demokrasi Ve İstikrar Sarmalında Suriye Ve Afganistan”, SETA Dergisi

ARSALAN, Mustafa (2015), “Abdurrahman Han Reformlarından 2015’e Afgan Modernleşme”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 7, Sayı 13, Burdur

ARSALAN, Mustafa (2015). “Küreselleşme Bağlamında Organize Suçta Yaşanan Değişim ve Ülke İstikrarına Etkisi: Afganistan ve Kolombiya Örnekleri”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Isparta

Asimetrik Savaşlar, <https://asimetriksavaslar.wordpress.com> 2011, “SSCB’nin Afganistan’ı İşgal ve İç Savaş”, (Erişim Tarihi; 20.11.2018)

Asya Kalkınma Bankası; <https://www.adb.org/>, 2017, “ Altyapı geliştirme, ADB'nin Afganistan'daki stratejisinin kalbinde yer almaktadır”, (Erişim Tarihi; 23.7.2018)

AZİZ, Zabihullah (2018). “Hamit Karzai ve Muhammad Eşref Gani Dönemlerinde Afganistan–Pakistan İlişkileri”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Isparta

BBC; <http://www.bbc.com/persian/>, 2013, “Afganistan’ın Ekonomisinde Tarımın Rolü”, (Erişim Tarihi: 21.12.2017)

BBC; <https://www.bbc.com/turkce/haberler/>, 2014 “Afganistan Taliban dan Önce ve Sonrası”, (Erişim Tarihi: 20.12.2017)

BİLGESAM, Analiz Orta Asya, (2014). “NATO Müdahalesi ve Sonrasında Afganistan”, Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi, No: 1176

BURGET, Fazil Ahmad; <http://orsam.org.tr/index.php>, 2013, “Durand Hattı, Afganistan – Pakistan Arasında Yaşanan Kavganın Diğer Adı”, (Erişim Tarihi: 12.12.2017)

CEM, İpek, http://www.global-leaders.tv/arsiv/hamid_karzai.asp, 2006, “Afganistan’ın seçimle başa geçen ilk devlet başkanı Karzai, ülkesindeki değişimi anlattı”, Global Leaders, (Erişim Tarihi; 26.09.2018)

CHOHTRY, SHOBHAM, <http://www.khaama.com/>, 2017, “Dünya Bankası: Afganistan’ın ekonomik büyümesi geçen yıldan beri biraz arttı”, (Erişim Tarihi; 20.5.2018)

ÇAQMAQ, Qudratullah (2015). “Afganistan’a Yapılan Dış Müdahaleler ve Ülkede Bitmeyen Etnik Meseleler”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Eskişehir

ÇINARLI, Özgür (2009), “Afganistan’daki İç Savaş ve Dış Müdahale (1989-2001),” (yayınlanmamış Doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

ÇINARLI, Özgür (2009). “Afganistan’daki İç Savaş ve Dış Müdahale (1989-2001)”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara

ÇOPUR, İzzettin; <http://www.izzettincopur.com/>, 2013, “Tarihte Afgan-Türkiye ilişkileri”, (Erişim Tarihi:12.12.2017)

Dünya Bülteni; <http://www.dunyabulteni.net/haber/>, 2014, “Afganistan-ekonomisi-çökmek-üzere” (Erişim tarihi, 20.2. 2018)

Ekorent; <http://ekonomi.haber7.com/ekonomi/haber/>, 2017, “Afganistan’ın 3 Trilyon Dolarlık Gizlenen Servet”, (Erişim tarihi, 04.12. 2017)

EKREM, Erkin, (2014). “Afganistan sorunu: Türkiye-Afganistan-Pakistan 8. Üçlü Zirvesi Üzerine”, (SDE), Stratejik Düşünce Enstitüsü Dergisi

EKREM, Erkin; <http://sde.org.tr/tr/>, “Afganistan Sorunu: Türkiye-Afganistan-Pakistan 8. Üçlü Zirvesi Üzerine”, (Erişim Tarihi: 29.10.2018)

Enerji Enstitüsü, <http://enerjiinstitutusu.com/>, 2014, “Afganistan’ın 1 Trilyon Doların Üzerinde İşlenmemiş Doğal Kaynak Potansiyeli”, (Erişim Tarihi, 08.9.2018)

ERMAN, Kubilay Han (2017). “Jeopolitik Teoriler ve Afganistan”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 4, Ankara

ERSHAD, Safi (2014). “Afganistan’da 2001’den Sonrası Devlet İnşasında Avrupa Birliği’nin Rolü”, (yayınlanmamış yüksek lisan tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Ankara

ERSOY, Ömer (2015). *Büyük Oyunda Kapanmayan Perde: AFGANİSTAN*, İstanbul: Kitap and Cafe Serüven

Fuladi, Amir, <http://www.jadidonline.com/story/>, 2007, “Değersiz Paralar”, (Erişim Tarihi: 25.12.2017)

GUBAR, Mir Gulam Muhammad (1990). *Afganistan Tarihin Yolunda*, Kabil: İnkılap yayınları

HABİBİ, Nisar Ahmad (2015). “Afganistan’ın Sosyoekonomik Gelişmeleri ve Türkiye ile İlişkileri”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Trabzon

HARAKAT, <http://harakat.af/annual-reports>, 2014, “Better Business Better Future”, (Erişim Tarihi; 17.09.2018)

Hurşit, Enstitü. <http://8am.af/>, 2016, “Arziyabi emel hükümet az didgah mardum (halk bakış açısından hükümetin performansı), khurshid Enistitute of Higher Education”, (Erişim Tarihi, 03.11.2018)

HÜSEYNİ, Zuhuri; <http://parstoday.com/dari/> , 2016, “Afganistan ve ekonomik zorluklar”, (Erişim Tarihi; 12.12.2018)

JAMİ, M. Yonous (2017) “Afganistan Tekstil Sektöründe İhracat Stratejileri” (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale

KADİRİ, Ali; <http://www.dailyafghanistan.com/>, 2014, “(Afganistan Ekonomisi), The Daily Afghanistan”, (Erişim tarihi, 12.12.2017)

KALAYCI, İrfan, (2015). “Piyasa Ekonomisinin İki Zayıf Rotası: Afganistan Ve Kırgızistan”, Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi

KESKİN, Gholam Faroq (2013). “Amerikan’ın Afganistan Müdahalesinin Siyasi Ekonomik ve Stratejik Yansımalar”, (yayınlanmamış yüksek lisan tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sakarya

Khorasan, Zameen, <http://www.khorasanzameen.net/>, 2010 “1973 yıl Darbesinden Sonra Afganistan’ın Sosyoekonomik Durumu” (Erişim Tarihi: 20.12.2017)

KURSHİD, Jamshid (2016). “Afganistan’daki Türk İşletmelerinin Yönetmel Sorunları: Kabil ve Mezar-i şerif Örneği” (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri

LİGWAL, <https://www.afghanistan-analysts.org/>, 2016, “2017 yılında Afganistan’ın temel sorunları sıralayan”, (Erişim Tarihi; 25.11.2018).

Mesut, Sayed (2013). *Afganistan ekonomik krizlerinin iniş ve çıkışları* (Afganistan der neşib ve ferazhayi buhran iktisadi), Kabil: Yusuf Yayınları

Ministry of Mines and Petroleum of Afghanistan, “Afganistan’ın Doğal Kaynakları”, <http://mom.gov.af/>, 2018, (Erişim Tarihi: 15.12.2017)

MUHTAT Muhammad Qassem (2011). “SSCB’nin 1979 Yılında Afganistan’ı İşgalinden 2001 ABD Müdahalesine Giden Süreçte Uluslararası Ortamda Afganistan’ın Konumu”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara

MUMAN, Razaq; <http://www.razaqmamoon.com/2017/>, 2017 “Gozariş Nameyi Afganistan”,(Erişim Tarihi; 22.10.2018)

MURAT, Abdül satar: <http://recca.af/> , 2015, “Reka Konferansı -6” (Erişim Tarihi; 13.12.2018)

NAEİM, Omid Muhammed (2017). “Federal Devlet Modelinin Afganistan İslam Cumhuriyeti Uygulana Birliği”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Nevşehir

NEVAZİŞ, Samet Ali; <http://tkg.af/> , 2016, “Güvencesiz yatırımın ağır gölgesi”, (Erişim Tarihi, 18.11.2018)

NOORY, Muzaffer Toofan (2014). “Afganistan’daki Güvenlik Sorunları” (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya

NORZAD, Feridun: <https://www.kabulpress.org/article3528.html>, 2009, “Afghanistan - Development of the Agricultural Economy”, Kabul Press (Erişim Tarihi; 12.11.2018)

OBAYD, Naqibullah (2017). “11 Eylül Saldırısı Sonrası Afganistan’daki Ekonomik Kalkınma Dönüşümü”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 9, Ankara

Ömer, ERSOY, (2013). “Afganistan’da Belirsizlik ve Uyuşturucu”, (SDE), Stratejik Düşünce Enstitüsü Dergisi

Özel Sektörün Sesi, <http://acci.org.af/media/mag/Mag1.pdf>, 2014, “Afghanistan Chamber of Commerce and Industries”, (Erişim Tarihi 19.12.2018)

RASULİ, Amin, <http://afghanistaneconomy.blogfa.com>, 2015, “Afganistan Ekonomisi” (Erişim Tarihi: 12.12.2017)

RECEBİ, Hafız; <http://www.ansardaily.com/>, 2016, “Artan güvensizlik ve ekonomik koşulların iyileştirilmesi, Afganistan'ın kalp hızı tutarsız”, (Erişim Tarihi: 22.8.2018).

Son Dakika, <http://aa.com.tr/tr/>,2017, “Türkiye, Afgan İş Adamlarına Yatırım Fırsatlar Sağlamaya Hazır”, (Erişim Tarihi: 29.12.2017)

SPUNIK NEWS, <https://tr.sputniknews.com/asya/> , 2017, “Afganistan-Yolsuzluk- Rüşvet” (Erişim tarihi, 43.9.2018)

T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü <http://www.inegoltso.org.tr/>, 2002 “Afganistan Ülke Profili”, (Erişim Tarihi: 13.12.2017)

T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, <https://www.kutso.org.tr/>, “Afganistan Ülke Raporu”, Afganistan’ın ülke Raporu, 2017, (Erişim Tarihi: 20.12.2017)

TALASH, Faridullah (2016). “Afganistan – Çin ilişkileri” (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde

TEKNECİ, Nevzat, <https://www.academia.edu/>,2015, “Afganistan Devlet Yapısı”, (Erişim tarihi, 09.10.2017)

The Heritage Foundation: <https://www.heritage.org/index/pdf/2017/countries/afghanistan.pdf>, 2017, “Index of Economic Freedom” (Erişim Tarihi; 20.10.2018)

The Holding Center, Erişim: <http://www.hollingscenter.org/>, 2011, “Afganistan- ABD Raporu”, (Erişim tarihi, 22.11.2017)

UBEYD, Nakıbullah; <http://www.oqabnews.com>, 2015 “Fırsat ha ve çalış ha barayı tausiye iktisadi Afganistan (Afganistan’ın ekonomik kalkınması için fırsatlar ve engeller)”, (Erişim Tarihi; 03.11.2018)

WADIR Safi, (2013). “Afganistan’da Güvelik ve Seçim: Neden İkisi Bir Arada Olmalı”, NATO Dergisi

WADIR, Safi; <https://www.nato.int/docu/review/>, 2009, Afganistan'da Güvelik ve Seçim: Neden İkisi Bir Arada Olmalı, (Erişim Tarihi; 16.05.2018)

WASİL, Muhammad Reza (2015). “Afganistan Ekonomisi Ve Ekonomik Entegrasyonlar (ECO) Örneği”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara

YUSOFİ, Sayed Hanan (2013). “Afganistan'da Siyasi Partiler (1990-2010)”, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Trakya